

Sayı : 1

Ekim 1970

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1970

CÂHİZ'İN ESERLERİ HAKKINDA BÂZİ YENİ MALZEMELER

Ramazan Şeşen

Câhiz'in eserlerinden eski ve yeni pek çok müellif bahsetmiş fakat şimdiye kadar onun eserlerinin mükemmel bir listesi verilememiştir. Bunun sebepleri arasında, onun eserlerini umumiyetle katî isimler altında zikretmemesi, aynı eseri kitaplarının çeşitli yerlerinde ayrı isimler altında kaydetmesi ve bâzı eserlerini bir kaç defa çeşitli isimler altında telif etmesi gibi muhtelif durumlar gösterilebilir. Ayrıca, gençliğinde bazı eserlerini daha önce yaşamış olan İbn al-Muqaffa' (ölm. 145/762), al-Halil (ölm. 170/786) ve benzerleri meşhur müelliflerin adları altında neşrettiğini ve daha sonra yaşayan bazı müelliflerin onun şöhretinden faydalanmak için kendi eserlerine onun kitaplarının adlarını vererek ve ona isnad ederek yayınladıklarını göz önüne alırsak mesele daha da çetrefil bir hal alır¹.

Câhiz, *K. al-Hayavân*'ın mukaddimesinde ve eserlerinin çeşitli yerlerinde fırsat düştükçe kitaplarından bir kısmının adlarını farklı şekillerde zikreder. Geri kalanlarının isimlerini ise, ancak kendisinden bir asır veya daha sonra gelen müellifler vasıtasıyla öğrenebiliyoruz. Bu müellifler arasında bilhassa İbn al-Nadim'i zikretmek gerekir, İbn Hacer al-Askalani (ölm. 852/1449), İbn al-Nadim'in Câhiz'in eserleri hakkında verdiği listede 170'ten fazla kitap adının geçtiğini nakleder². Fakat, İbn al-Nadim'in al-Fihrist'inin Câhiz'a ait kısmında - ilâve notlar ve İbn al-Furât'tan nakledilen

¹ Bu hususta daha etraflı bilgi için bk. R. Şeşen, *Câhiz'in eserlerinin İstanbul kütüphanelerindeki yazma nüshaları, Şarkiyat Mecmuası*, VI, 1966, s. 113-114.

² İbn Hacer, *Lisân al-mizân*, Haydarabad 1329-1331, IV, 357.

not ile beraber - ancak 160'a yakın eser adı görmekteyiz³. Sibṭ b. al-Cavzī (ölm. 654/1256), Cāḥiẓ'in eserlerinin 360 tane olduğunu, bunların ekserisini Bağdad'da Abū Ḥanīfa türbesinde gördüğünü kaydeder⁴.

Çağımız müelliflerinden al-Sandūbī, *Adab al-Cāḥiẓ'da* (bk. s. 116-158) ve Ch. Pellat, *Essai d'Inventaire de l'Oeuvre Cahizienne, Arabica*, III, 1956, s. 147-180'de Cāḥiẓ'in eserlerinin tam listesini vermeyi denemişlerdir. Bu iki müelliften bilhassa Pellat'nın verdiği liste mühim olup 200'den fazla eser adı ihtiva etmektedir.

Bu makalede Pellat'nın listesinde bulunmayan malzemeler gösterilmeye çalışıldı. Haklarında yeni bir şey bulunmayan eserlerin sadece isimleri ve adı geçen makaledeki yerleri gösterilmekle yetinildi. Birden fazla isim taşıyan eserler ise en doğru olarak kabul edilen isim altında zikredildi. Gerekli ise diğer şekiller gösterildi. Gösterdiğimiz gayrete rağmen bu sıralamanın da tam olduğunu iddia edemeyiz. Fakat, daha mükemmele doğru yaklaştığı söylenebilir.

Pellat'nın makalesi göz önüne alınarak eldeki malzeme iki kısım halinde tertip edildi :

I. Pellat'nın verdiği listede mevcut olmayan eserler.

II. Pellat tarafından verilen listede mevcut olan eserler.

Ayrıca, her iki kısımdaki eserler aralarında alfabetik olarak sıralanmış, makalenin baş kısmına sık sık geçen müracaat kitapları ve Cāḥiẓ hakkında yapılan umumî mahiyetteki yeni çalışmalar eklenmiştir.

Abriss = O. Reşer, *Abriss der Arabischen Litteraturgeschichte*, Stuttgart, 1933.

Bayān = K. al-Bayān va 'l-tabayīn, 'Abdussalām M. Hārūn neşri (bk. ilgili madde).

Buldān = K. al-Buldān, Emanet Hazinesi 1358/.7 (92a-10a).

Camhara rasā'il = A. Zakī Şafvat, *Camhara rasā'il al-^cArab*, Kahire, 1356/1937.

³ Arberry, *Islamic Research Association Miscellany*, I, Kalküta 1949, s. 35-45.

⁴ al-^cAynī, *İkḍ al-cumān*, III. Ahmet kütp. 2911, IX, yap. 73b; *Şarkiyat Mecmuası*, VI, 113. İbn Fazlullāh ise onun 120'den fazla eseri olduğunu kaydeder (Masālik 123b).

Excerpte = O. Reşer, *Excerpte und Übersetzungen aus den Schriften des... Cāḥiẓ*, Stuttgart, 1931.

Faḥr al-sūdān = K. Faḥr al-sūdān bk. *Salāṣ Rasā'il*, Leyden, 1903.

Farḳ = 'Abdulḳāhir al-Bağdādī, *al-Farḳ bayn al-firaḳ*, Kahire 1328.

Fihrist = İbn al-Nadīm, *K. al-Fihrist* (bk. Arberry, *New Material on the K. al-Fihrist*, *Islamic Research Association Miscellany*, Calcutta, 1948, I, 35-45).

Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya, Fatih kütp. 5433 (246b - 270a).

Ḥayavān = K. Ḥayavān, nşr. 'Abdussalām M. Hārūn (bk. ilgili madde).

İbn 'Asākir, *Tārīḥ Dimaşḳ*, RAAD, IX, 203-217.

İbn Fażlullāh al-'Omarī, *Masālik al-abşār*, cild VI, Ayasofya Kütp. nr. 3420 (121^a - 128^a).

İḳd al-cumān = Badraddīn al-'Aynī, *'İḳd al-cumān...*, Ahmed III Kütüphanesi nr. 2911, cild IX, 72a-73b.

İrşād = Yāḳūt al-Ḥamavī, *İrşād al-arīb*, Kahire, 1923 - 1930 (1936 - 1938).

Kaşf al-zunūn = Kâtip Çelebi, *Kaşf al-zunūn...*, İstanbul, 1941 - 1943.

Lisān al-Mizān = İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *Lisān al-mizān*, Haydarabad, 1329 - 1331.

Le Milieu = Ch. Pellat, *Le Milieu Basrienne et la Formation de Cāḥiẓ*, Paris, 1953.

Murūc = al-Mas'ūdī, *Murūc al-zahab*, Paris, 1861 - 1873.

Nābita = Kahire 1946. neşri (bk. ilgili madde).

Nihāyat al-arab = al-Nuvayrī *Nihāyat al-arab...*, Kahire 1923 - 1949.

Pellat = Ch. Pellat, *Essai d'Inventaire de L'Oeuvre Chizienne*, Arabica, 1956, III, 147 - 180.

Rasā'il = H. al-Sandübī, *Rasā'il al-Cāḥiẓ*, Kahire 1352-1949.

Sandübī = H. al-Sandübī, *Adab al-Cāḥiẓ*, Kahire 1350 - 1931.

Siyar a'lām al-nubalā = al-Zahabī, *Siyar a'lām al-nubalā*, III. Ahmed Kütüphanesi, nr. 2910, VIII, 140a-141a.

Simār al-ḳulūb = Şa'alibī, *Simār al-ḳulūb...*, Kahire 1326-1908.

Tahrīc al-dalālāt al-sam'iyya = 'Alī b. Mas'ūd al-Ḥuzā'ī (ölm. 789 h. = 1367 m.), *Tahrīc al-dalālāt al-sam'iyya...*, Şehid Ali nr. 1853.

‘Uşmāniya = K. al-‘Uşmāniyya, ‘Abdussalām M. Hārūn neşri (bk. ilgili madde).

Vafayāt = İbn Hallikān, *Vafayāt al-a‘yān*, Kahire 1948.

Burada, Cāhiz hakkındaki birkaç yeni çalışmaya işaret etmeden geçemeyeceğiz :

‘Abdulḡani al-Daḡr, *İtizāl al-Cāhiz*, RAAD, XXVIII, 575-591.

Ch. Pellat, *El² Cāhiz maddesi ve bu maddede gösterilen bâzi çalışmalar*.

Ch. Pellat, *La vie et l'oeuvre d'al-Jāhiz*, Zürich 1967.

Bu eserin İngilizce tercümesi D. M. Hawke tarafından 1970’da Londra’da neşredilmiştir.

Ch. Pellat, *Note sur L’Espagne Musulmane et al-Cāhiz*, *Andulus*, 1956, XXI, 276 - 284.

JRAS, 1915, 631 - 697 (?).

Marc Bergé, *al-Tawhīdī et al-Cāhiz*, *Arabica*, XII, 1965, s. 188 - 195.

R. Şeşen, *Cāhiz’in eserlerinin İstanbul kütüphanelerindeki yazma nüshaları...*, *Şarkiyat Mecmuası* VI, 113-134.

R. Şeşen, *Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri*, Ankara 1967, s. 11 - 21.

R. Şeşen, *Cāhiz’in Manāḡib al-Turk’ten başka eserlerinde Türklerle ilgili kayıtlar*, *Türkiyat Mecmuası*, XV, 1969, s. 3.-34.

R. Şeşen, *Cāhiz’in eserlerindeki Farsça ve Farsça’dan arapçalaşmış kelimeler*, *Şarkiyat mecmuası* VII, baskıda.

I. Pellat’nın verdiği listede mevcut olmayan eserler :

1-4. Arba‘ rasā’il ilā İbn al-Hācc fi’l-‘aḡl va’l-hikam va ḡayrihī.

Fihrist, s. 44’deki ilāve not içinde geçer.

5. Dīvān al-Cāhiz.

Eski kaynaklarda eserden bahsedilmez. Buna rağmen Cāhiz’in parça halinde dahi olsa bazı şiirlerine rastlıyoruz. İhtimal bunlar daha sonraki bir müellif tarafından toplanarak divan haline getirilmiştir.

Kaşf al-zunūn, I, 781 ; *Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya*, yap. 265a’da zikredilir.

6. R. ilā Muḥammad b. ʿAbdimalik fi'l-ğāzab va 'l-rizā.

Fihrist, s. 44'deki not içinde zikredilir.

6a. R. ilā M. b. ʿAbdimalik al-Zayyāt fi 'l-ʿatb va 'l-ʿtizār. Bu kısımdaki 39 nolu risâle ile aynı eser olması muhtemeldir. *Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya*, yap. 253a'da zikredilir.

7. K. al-Hâşimiyât.

K. al-Ḥayawān 1, 7'de zikredilen bu eseri, Masʿūdî, *Tafzîl şinānʿat al-kalām* adlı eserle aynı olarak kabul eder (bk. *Şināʿat al-kalām*), Cāhiz'in kendi ifadesine göre bu, Hâşimileri müdafaa maksadıyla kaleme aldığı eserlerin umumî adı olmalıdır.

8. R. ilā Aḥmad b. al-Munaccim fî hifz al-lisān.

Fihrist, s. 44'deki not içinde zikredilir. Ayrıca *Fihrist*, s. 43 (*R. fî Kitmān al-sirr*) s. 44'deki İbn al-Furāt'tan nakledilen notta (*R. ilā Aḥmad (ʿAvn) b. al-Mudabbir fî hifz al-sirr va 'l-lisān*) aynı konu ile alakalı iki eserden daha bahsedilmektedir.

9. K. Hucac al-Naşārā ʿala 'l-Muslimîn.

Cāhiz'in böyle bir eser yazmış olması kabul edilemez (bk. GAL. s. I, 240).

10. R. fî Vaşf k. Ḥalk al-Ḳurʿān (ilā Muḥammad b. ʿAbdimalik)

Müellif bu eserini İbn al-Zayyāt'a göndermiştir. *Fihrist* s. 44'de eser hakkında şu kayıt bulunmaktadır : رسالة في وصف كتاب خلق القرآن... إليه

Buna göre 232 hicrîden önce yazılmıştır.

11-15. Ḥamsa rasā'il (ilā İbn al-Zayyāt).

Bk. bundan önceki eser. Hepsi de 232 hicrîden önce yazılmıştır.

16. R. fi 'l-ʿitāb. Metni bize kadar gelen hususî mektuplarından olup Sandübî tarafından neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz* s. 315 - 316).

17. R. ilā Abi 'l-Valīd Muḥammad b. Aḥmad fi'l-karam. *Fihrist*, 44'deki ilâve not içinde zikredilir.

18. Maḳālat al-Ġāliya. Hicrî 232'den önce telif edilmiş olup *Ḥayawān 1, 7*'de zikredilir.

19. R. ilā İbn Abī Du'ād fī K. Naẓm al-Ḳur'ān. Eser, K. *Naẓm al-Ḳur'ān* hakkında bir rapor mahiyetinde olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist*, s. 44'deki not içinde zikredilir.

20. R. ilā 'Abdullāh b. Yaḥyā. *Fihrist*, 44'deki notta zikredilir.

21-23. R. ilā 'Abdān b. Abī Ḥarb ve ilayh risalatān uḡrāyān. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

24. R. ilā Aḥmad b. Abī Du'ād. Bize kadar gelen hususi mektuplarındandır. Sandūbī, *Rasā'il* 313; *Camhara Rasā'il*, IV, 48-49'da tabıları bulunmaktadır.

25. R. ilā Aḥmad b. Ḥaṭīb. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

26. R. ilā Aḥmad b. İsrā'il. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

27. R. ilā Aḥmad b. al-Mudabbir. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

28. R. ilā Aḥmad b. al-Munaccim. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

29-32. R. ilā Abī 'Amr ('Amra) Aḥmad b. Sa'īd va ilayh ayḡan ṣalāṣ rasā'il uḡār. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

33. -R. ilā 'l-'Attāb. Çok eskiden Cāḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olup *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

34. R. ilā 'l-Ḥasan b. Vahb. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

35. R. ilā Muḥammad b. 'Abdimalik al-Zayyāt. Bize kadar gelen eserlerinden olup Sandūbī, *Rasā'il* 311-313; *Camharat Rasā'il* IV, 46-48'de neşirleri vardır.

36. R. ilā Muḥammad al-Yazīdī. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

37. R. ilā Amīr al-Mu'minīn al-Mu'taṣim (al-Muntaṣir) bi Allāh. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

38. R. ilā Muvays b. 'Imrān. Gençliğinde Cāḥiẓ'a yardımda bulunmuş olan Muvays b. 'Imrān'a (bk. İbn al-Murtaẓā 69) yazdığı bir risaledir. İbn Ḥamdūn *Tazkira*, Reisülküttab nr. 770 (6b); *Fihrist Ḥizānat al-Aṣrafiyya*, yap. 253a'da zikredilir.

39. R. ilā Sulaymān b. Vahb. *Fihrist* 44'deki notta zikredilir.

40. K. al-Sultān ve 'amal ahlih. *Zamm 'amal al-sultān* ile alâkası olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.
41. R. fi 'l-şukr. *Fihrist* 42'deki notta zikredilir.
42. K. al-Ṭabā'î. K. 'Af'āl al-ṭabā'î' olması muhtemeldir. *Kaşf al-zunūn* 1453'de zikredilir.
43. R. fī *Zamm* maḥabbat al-avlād. K. *al-Mu'allimīn*'den bir parça'dır. Ayrıca, *Excerpt* 108-109'da bahsedilir.
44. K. al-Žirāriyya. Cebriye'nin kollarından biri olup Žirār b. 'Amr tarafından kurulan mezhep (bk. *al-İ'tikādāt* 69; *Fark* 201; *Milal va 'l-nihal* I, 115) hakkında kaleme alınmıştır. 'Abdus-salām M. Hārūn K. *al-Uṣmāniyya*'nin mukaddimesinde K. *al-Ḥayavān* I, 11'deki kaydın müstakil bir esere işaret ettiği kanaatindedir. Bu kanaat bize daha doğru görünmektedir.

II. Pellat tarafından verilen listede mevcut olan eserler :

1. K. al-'Abbāsiyya (Pellat nr. 1, 69).
Abbasiler'in hilâfetin meşru sahipleri olduğunu müdafaa etmek maksadiyle kaleme alınmıştır. Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup ayrıca K. *al-Uṣmāniyya*, 187, 280; *Fihrist* 41'de zikredilir. K. *al-Uṣmāniyya*'dan sonra telif edilmiştir.
2. K. al-Abnā' va 'l-sarārī va 'l-mahīrāt (Pellat nr. 6).
3. K. al-Ādāb (Pellat nr. 7).
Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup K. *al-Fuṣūl fi 'l-adab*'in diğer adı olması muhtemeldir.
4. K. al-'Adnāniyya fi 'l-radd 'ala 'l-Ḳaḥṭāniyya (Pellat nr. 131).
K. *Faḥr al-Ḳaḥṭāniyya 'ala 'l-Kināniyya*'dan başka bir eser olup *Faḥr al-sūdān*'dan sonra telif edilmiştir. Ayrıca *Ḥayavān*, I, 1-5; *Nābita* 27; *Faḥr al-sūdān* 85; *Fihrist* 41'de zikredilir.
5. K. Adyān al-'Arab (Pellat nr. 9).
K. *al-Aṣnām*'ın diğer adı olması muhtemeldir.
6. K. Af'āl al-ṭabā'î' (Pellat nr. 10).
7. K. Aḥlāk al-fityān va fażā'il ahl al-biṭāla (Pellat nr. 39).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup *K. al-Fityān*'ın diğer adı olması muhtemeldir.

8. R. fi 'l-^cAfv va 'l-şafḥ (Pellat nr. 11).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

9. K. al-Aḥbār va kayfa taṣiḥḥ (Pellat nr. 13).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup kaynaklarda *K. al-Aḥbār*, *K. al-Aḥbār ve kayfa taṣiḥḥ*, *Taṣḥiḥ al-aḥbār* isimleri altında geçer. Ayrıca, *Fihrist* 41 (*K. al-Aḥbār va kayfa taṣiḥḥ*), 42 (*K. al-Aḥbār*)'de zikredilir.

10. K. Aḥlāk al-mulūk.

K. al-Tāc adı ile Cāḥiẓ'a isnat edilen eserden başka olmalıdır. *Fihrist* 42; *İrşād VI*, 76 (*XVI*, 107); *Kutubī 154b*; *Şafadī 134*; *Kaşf al-zunūn 38*; *Sandūbī 12*'de zikredilir. Pellat bu eserin «*k. al-Tāc*» ile aynı olduğunu kaydediyorsa da Cāḥiẓ'ın bu isim altında müstakil bir eser yazdığı anlaşılıyor.

11. K. Aḥlāk al-şuṭṭār (Pellat nr. 155).

Ayrıca, *Fihrist*, s. 43'de zikredilir.

12. K. Aḥlāk al-Vuzarā' (Pellat nr. 186).

Kısmen mevcut eserlerindedir.

13. K. al-Aḥṭār va 'l-marātib va 'l-şinā'āt (Pellat nr. 96).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

14. K. Aḫsām fuẓūl al-şinā'āt va marātib al-ticārāt (Pellat nr. 159).

Ayrıca, *Tahrīc al-dalālat 231a*'da zikredilir. Buna göre eser hicrî VIII. asırda henüz mevcuttu.

15. K. āl-^cĀlim va 'l-cāhil (Pellat nr. 17).

Ayrıca, *Fihrist* 43; *Murūc VIII. 34*'de zikredilir.

16. K. al-^cĀmil va 'l-ma'mūl (Pellat nr. 18).

Kaynakların ifade ettiklerine göre Cāḥiẓ bu isim altında bir eser yazmıştır. Veliyyüddin Efendi nr. 2631/2 (41 a - 62 a)'daki Cāḥiẓ'a isnat edilen *K. al-^cĀmil va 'l-ma'mūl* ise üslubu ve içinde, 'Ubaydullāh b. 'Abdullāh b. Ṭāhir (ölm. 300 h.) (bk. yap. 44 a)

gibi daha sonraki şairlere âit beyitler bulunması dolayısıyla eserin Cāhiz'a âit olması ihtimali zayıflıyor. Bu nüshanın hicrî IV. asırda veya V. asırda yaşayan bir müellife ait olması muhtemeldir. Belki de al-Sa'âlibî (ölm. 428 h.) nin aynı isimdeki başka bir eseridir; onun üslûbuna uygundur.

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir. Veliyyüddin Ef. nüshası tarafımızdan *Rasâ'il va nuşûş (Silsilat yanşuruhâ... Şalâhuddîn al-Munaccid)* serisinde 1967'de Beyrut'ta neşredilmiştir.

17. K. al-Amsâl (Pellat nr. 20).

İleride bahsedilecek olan *Mi'at amşâl*'den başka bir eserdir. Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 3696 (253 b)'nin hamisinde bu eserden alınma bir cümle bulunmaktadır. Buna göre kitap onbirinci asırda hâlen mevcuttur. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

18. Anâşir al-âdâb (Pellat nr. 21).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir. K. *Uşûl al-âdâb* ile karşılaştır.

19. K. al-^cArab va 'l-Mavâlî (Pellat nr. 23).

Kısmen mevcut olan eserlerindedir. Cāhiz bu kitabında Araplar ile Mavâlî'nin durumlarını mukayese etmiş, Arapları Mavâlî'ye üstün tutmuştur. 'Abdulkāhir al-Bağdādî (ölm. 429 h.) haksız olarak onun Mavâlî'yi Araplar'a üstün tuttuğunu söyler (bk. *Fark* 162). Ayrıca, *al-Burşân va 'l-^curcân* 66b; *Nābita* 27; *Tahrîc al-dalâlat* 229b; *Le Milieu* 54'de zikredilir.

20. K. al-Asad va 'l-zi'b (Pellat nr. 24).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

21. K. *al-Asmā va 'l-kunā va 'l-alkāb va 'l-anbāz* (Pellat nr. 25).

Bu eserde muhtelif isimlerin niçin ad olarak verildiklerinden bahsedilir. Ayrıca, *Bayān I, 147*'de zikredilir.

22. K. al-Aşnām (Pellat nr. 26).

Cāhiz bu eserinde eski Arap ve Hind dinlerinden, muhtelif putlardan bahseder (bk. *Hayavān I, 5-6*). Kitap hakkında verilen bu bilgiden *Adyān al-^cArab* ile aynı eser olduğu anlaşılıyor. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

23. K. *al-^cAşîk al-nāşî va'l-mutalāşî* (Pellat nr. 124).

İbn al-Nadīm'den başka müellifler eserin adını *K. al-Nāşī va 'l-mutalāşī* şeklinde kaydederler. Ayrıca, *Fihrist 42*'de; *Fihrist Hizānat al-Aşrafıyya 253* a'da zikredilir.

24. *K. Aşimat al-ʿArab* (Pellat nr. 9).

Kitāb al-Buḥalā'nın sonundaki Araplar'ın yemekleri ile ilgili kısım olması muhtemeldir (bk. *Buḥalā*, Dimaşq, 1963, s. 213-244.)

25. *K. al-Avfāk va 'l-riyāzāt* (Pellat nr. 29).

26. *K. Āy al-Ḳurʿān* (Pellat nr. 172).

Ḳurʿān'ın belāğat ve icazı ile gramer kaidelerine uygunluğundan bahseder. Ayrıca, *Ḥayavān III, 86; Fihrist 42*'de zikredilir.

27. *R. fi 'l-Balāğa va 'l-icāz* (Pellat nr. 30).

Kısmen mevcut olan eserlerinden olup Emanet Hazinesi 1358/19 (100 b)'de bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 127*).

28. *K. Başirat al-Ġannām al-Murtadd* (Pellat nr. 51).

Ayrıca, *Fihrist 41; İrşād VI, 72 (XVI, 100)*'de zikredilir.

29. *K. al-Bayān ve 'l-tabyīn (va 'l-tabayyun)* (Pellat nr. 32).

Cāḥiz'in eserleri içinde tam olarak bize kadar gelenlerdendir. İhtiva ettiği konular itibariyle aydın tabakaya Arapların hitabet, şiir sanatlarındaki değerli mahsüllerini tanıtmak ve umumî kültür vermek için yazılan «adab» nevine giren eserlerdendir. Müellif bu kitabında belāğat ve fonetik ilimlerinin esaslarını muayyen bir plāna tâbi olmaksızın vermeye çalışır. Tarihî bakımdan ehemmiyet taşıyan birçok vesikaları ve kayıtları ihtiva etmesi itibariyle eser ayrı bir değer taşır. *Al-Bayān* kendi türünde meydana getirilen ilk eser sayılabilir. Daha sonraki müellifler ondan sitayişle bahsetmişlerdir (bk. *Murūc VIII, 34; Şināʿatayn, 4-5; Muḳaddima 805*). Müellif, bu eserini İbn Abī Duʿād (ölm. 240 h.)'a takdim etmiş ondan 5000 dinar mükāfat almıştır (*Fihrist 38; İrşād VI, 76 (XVI, 106)*).

Müellif tarafından *al-Bayān*'ın iki nüshası (rédaction) meydana getirilmiştir. Bunlardan ikincisi tam nüshadır (*Fihrist 40; İrşād, VI, 66*). ʿAbdussalām M. Hārūn kendi neşrinin mukaddimesinde Köprülü Kütüphanesi 1222-1223 numaralardaki nüshayı tam nüsha,

diğerlerini eksik nüsha olarak kabul eder (*Bayān XVII*). Bu kanâat hatalıdır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 115-116*). Şu kayıttan eserin *al-Ḥayavān*'dan sonra telif edildiğini ve telifi esnasında nasıl bir metot takip edildiğini öğreniyoruz (*Bayān III, 302*):

كانت العادة في كتب الحيوان أن أجعل في مصحف كل من مصاحفها عشر
ورقات من مقطعات الأعراب و نوادر الأشعار لما ذكرت من عجيبك بذلك فأحببت
أن يكون حظ هذا الكتاب في ذلك أوفر . . .

Eser ikisi muntahabat, üçü de tam olmak üzere beş defa tabedilmiştir. Bunların içinde 'Abdussalām M. Ḥārūn tabı diğerlerine nisbetle daha mükemmel ise de hazırlanması esnasında İstanbul kütüphanelerindeki nüshalardan sadece Köprülü Kütüphanesi'ndeki adı geçen nüshadan istifade etmiştir. Bundan sonra yapılacak bir neşirde Feyzullah Ef. 1580'deki ile Karaviyyun Kütüphanesi nr. ? 'deki nüshalardan ve diğer mühim nüshalardan istifade edilmelidir.

Ayrıca, *al-Burşān wa 'l-urcān* 53^b (*al-Bayān va 'l-tibyān*); *Fihrist* 40 (*k. al-Bayān va 'l-tabayyun*); *Murūc VIII, 34*; *Ağānī (Dār al-kutub tabı) III, 145*; *Vafayāt III, 40*; *İbn 'Asākir* 212; *İbn Fazlullāh* 123^b; *Siyar a'lām al-nubalā* 140^b; *'İkd al-cumān* 72^b; *Muḫḫaddima* 805; *Lisān al-mizān VI, 357*; *Kaşf al-zunūn* 265; *Abriss II, 283, 287*'de zikredilir. Ayrıca, bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 115 - 119, 133*.

30. K. al-Ḳavl fi 'l-biğāl (Pellat nr. 33, 122 : al-Na'1).

Cāḫiẓ'in eserleri içinde bize kadar tam olarak gelenlerdendir. Müellif, bu eserini *K. al-Ḥayavān*'a ilâve olarak yazmıştır. Telif usulü aynı şekildedir. Kitap hakkında bu güne kadar müelliflerin gözünden kaçan bir husus vardır. Herhalde *İrşād al-arīb*'in hatalı bir nüshasına dayanılarak eserin adı *K. al-Na'1* şeklinde kaydedilmiş, daha sonraki müelliflerin çoğu ve yeni müellifler bu hatayı aynen tekrarlamışlar, *K. al-Biğāl*'den başka *K. al-Na'1* adında diğer bir eserden bahsetmişlerdir. Halbuki İbn al-Nadīm ile Zahabī *K. al-Ḥayavān*'dan bahsederken *K. al-Biğāl* hakkında şu ibareyi kullanırlar (*Fihrist* 39; *Siyar a'lām al-nubalā* 140^b):

كتاب الحيوان و هو سبعة أجزاء أضاف إليه كتابا سماه كتاب النساء و هو

الفرق فيما بين الذكر والاشئى، وكتابا آخر سماه كتاب البغل . ورأيت أنا هذين الكتابين بخط زكريا بن سليمان - ويكنى أبا يحيى - وراق الجاحظ .

Yāqūt da, *K. al-Na'1*'den bahsederken aynı ibareyi kullanır ve İbn al-Nadīm, Zāhabī gibi, bu eseri *K. al-Nisā* ile beraber *K. al-Ḥagavān*'a ilāve olarak yazdığını zikreder (*İrşād VI, 75*). Cāḥiẓ *K. al-Biğāl*'in mukaddimesinde eser hakkında şunları söyler (*Biğāl 16*) : كان وجه التدبير فى جملة القول فى البغال أن يكون مضموما ألى : جملة القول فى الحافر كله فيصير الجميع مصحفا تاما كسائر مصاحف كتاب الحيوان. Görüldüğü gibi, Cāḥiẓ'ın bu kaydı ile İbn al-Nadīm, Zāhabī, Yāqūt'un kayıtları aynı mahiyettedir. Buna göre, Cāḥiẓ *K. al-Na'1* adında bir eser yazmamış, البغل kelimesinin النمل şeklinde kaydedilmesi gibi imlâ yakınlığından ileri gelen bir hata neticesi bu isimde bir eser ortaya çıkmıştır. İbn al-Nadīm, zikredilen kaydında *K. Biğāl*'in Cāḥiẓ'ın kitapçısı Abū Yaḥyā Zakariyyā b. Sulaymān'ın hattı ile bir nüshasını gördüğünü söyler.

Eser 1955/1375 senesinde Pellat tarafından Kahire'de Damad İbr. nüshasına dayanılarak neşredilmiş, bu neşir üzerine Spitaler tarafından *Oriens*, 1962, XV, 482-491'de ve 'Abdussalām M. Hārūn tarafından *RİMA*, 1956, II, 178-188'de tenkitler yazılmıştır. Son tenkitçi bu eseri 1964'de Kahire'de tekrar neşretmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāḥiẓ*, II, 216 - 378).

Ayrıca, *Fihrist 39*; *İrşād VI, 75 (XVI, 106) (K. al-Na'1)*; *Siyar a'lām al-nubalā 140 b*; *Şimār al-ḳulüb 279*; *Nihāyat al-arab X, 85*; *Muḥāzarāt al-udabā (Kahire 1287) II, 371*; *GAL, S. I, 244 nr. 56*; *246 nr. 73 (k. al-Na'1)*; *Sandūbī 152 (K. al-Na'1)*; *Şarkiyat Mecmuası VI, 130*'da zikredilir.

31. K. al-Buḥalā (Pellat nr. 34).

Cāḥiẓ'ın bize kadar tam olarak gelen eserlerinden olup zamanın iktisadî telâkkilerini aksettirir. Kitapta hicviyeci bir şekilde cimrilğin tahlili, arap olmıyanlara bir nevi hücum yapılır. İçindeki hikâyelerin bir kısmı kendilerine « al-Muşliḥūn » diyen « al-Mascidiyyūn »'a âittir. « *R. Sahl b. Hārūn*, *R. al-Kindī*, *R. abi 'l-Asş*, *R. İbn Tav'am* » gibi bazı parçalar hariç diğer kısımlar Cāḥiẓ'ın kendi kaleminden çıkmıştır. Onun halkçı tarafı bu eserinde çok

açık olarak görülür. O kadar ki; halkın ağzından nakledilen şeylerin olduğu gibi kitaplara aktarılması taraftarıdır (*Buḥalā*, s. 40):

وَأَنْ وَجَدْتُمْ فِي هَذَا الْكِتَابِ لِحْنًا أَوْ كَلَامًا غَيْرَ مَعْرَبٍ وَلَفْظًا مَعْدُولًا عَنْ جِهَتِهِ
فَاعْلَمُوا أَنَّا إِنَّمَا تَرَكْنَا ذَلِكَ لِأَنَّ الْأَعْرَابَ يَبْغِضُ هَذَا الْبَابَ وَيُخْرِجُهُ مِنْ حَنْدِهِ إِلَّا
أَنْ أَحْكِيَ كَلَامًا مِنْ كَلَامِ مَتَعَاقِلِي الْبِخْلَاءِ وَأَشْحَاءِ الْعُلَمَاءِ . . .

Bunun için eserde sık sık o zamanki mahallî kelimelere rastlanır. Bu bakımdan «*al-Buḥalā*» müellifin eserleri içinde anlaşılması en güç olanıdır.

Kitabın halledilmesi gereken müşküllerinden biri telif edildiği devrin tayinidir. Pellat, *K. al-Ḥayavān*'da zikredilmesine rağmen 245-250 hicrî tarihleri arasında telif edildiğinde ısrar ediyorsa da Ṭāhā al-Ḥāciri 1963 tabının mukaddimesinde *K. al-Ḥayavān*'dan önce telif edilmiş olduğu neticesine varır (*Buḥalā*, Dimaşq, 1963, XXXVI-XXXVIII).

Ayrıca, *Ḥayavān I*, 4; *Fihrist* 41; *Abriss II*, 292'de zikredilir. Azhar Kütüphanesi'nde kitabın bir nüshası daha vardır (bk. *Fihrist al-Azhar V*, 31). Dāvūd Çelebi tarafından 1938-1939 tabı hakkında (bk. *RAAD XX*, 61-67, 157-164, 253-260, 348-358, 449-460). Ruşdî al-Ḥakīm tarafından 1948 tabı hakkında (bk. *al-Maşriq*, 1959, s. 582-588, 1961, s. 612-628) tenkitler neşredilmiştir. Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 119-120.

32. K. al-Buldān (Pellat nr. 35).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir. Elimizdeki kısma göre Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve benzeri şehirlerin ahalisinden, meziyetlerinden bahseder. Mas'ûdî'nin dediği gibi bir coğrafya kitabından daha fazla bir folklor kitabıdır. Brockelmann ile H.H. 'Abdulvahhâb *K. al-Amşār*'ı ve *K. al-Amşār va 'acā'ib al-buldān*'ı ayrı eserler olarak kabul ettikleri halde Sandübî ve Pellat aynı eserin değişik isimleri olarak kabul ederler. Ayrıca, *Fihrist* 42 (*k. al-Buldān*); *Ḥusn al-muḥāzara*, *Kahire 1321*, II, 208; *Kaşf zunūn 1398*'de zikredilir. Emanet Hazinesi 1398/18 (92 a-100b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 126).

33. K. al-Burhān (Pellat nr. 48).

Şarkiyat Mecmuası VI, 133'de nüshalarından bahsedilen ve Cāhiz'a isnat edilen *K. al-Burhān*'dan ayrı bir eser olmalıdır. Ayrıca, *al-İşāba I*, 68'de zikredilir.

34. K. Camharat al-mulūk (Pellat nr. 45).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

35. K. al-Cavābāt fi 'l-imāma (Pellat nr. 173).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir. *K. İstihkāk al-imāma* adı ile de tanınır. Halife olacak kimsenin sahip olması gereken hususlardan, birden fazla halifenin bulunup bulunamayacağından bahseder. Emanet Hazinesi 1358/29 (123 b-129 a)'da bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Ayrıca, *Abriss II*, 286'da zikredilir.

36. K. al-Cavābāt fi 'l-ma'rifa (Pellat nr. 46, 102).

Kısmen bize gelen eserlerindedir. *K. al-Cavābāt ve K. al-Masā'il va 'l-cavābāt* adı ile de zikredilir. Yeni kaynaklar *K. al-Cavābāt* ile bu eseri birbirinden ayrı olarak kabul ederler. *K. al-Hayavān I*, 9'daki ibarenin siyaki, eski kaynaklarda *K. al-Cavābāt*'in zikredilmemesi bize bu iki eserin aynı olduğu kanaatini veriyor. Elimizdeki kısımdan anlaşıldığına göre eser ilmin sebeplerinden ve menşelerinden bahseder. Cāhiz, Hicrî 232'den önce *K. al-Ma'rifa*'yı sonra bu eseri yazdı. Emanet Hazinesi 1358/13 (81 b-86 a)'da bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126).

Ayrıca, *Hayavān I*, 9; *Fihrist* 41; *Sandūbī* 50, 51; *GAL*, S. I, 246 nr. 92'de zikredilir.

37. K. al-Cavārih (Pellat nr. 48).

38. K. al-Cidd va 'l-hazl (Pellat nr. 49).

Cāhiz'in bize kadar tam olarak gelen edebî eserlerindedir. İfadesi *K. al-Tarbī' va 'l-tadvīr*'i andırır. 'Abdülkâdir al-Mağribî tarafından *RAAD XXIII*, 562 - 572, *XXIV*, 82 - 89'da 1943 tabı hakkında bir tenkit neşredilmiştir. Emanet Hazinesi 1358 - 14 (88 b-90 a)'da bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126, 129). 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz* I, 231 - 278). Ayrıca, *Fihrist* 42 (*K. al-Muzāh va 'l-hazl*), 44 (*R. fi 'l-cidd va 'l-hazl*)'de zikredilir.

39. K. al-Dalā'il va 'l-i'tibār 'ala 'l-halk va 'l-tadbīr (Pellat s. 155).

Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup blze kadar gelmiştir. Ayrıca, *Abriss II*, 285'de zikredilir. *K. al-İbar va 'l-i'tibar* adı ile de zikredilir.

40. *K. al-Dalāla 'alā ann al-imāmata farz* (Pellat nr. 71).

K. Vucūb al-imāma ile aynı eser olması muhtemeldir. Ayrıca *Fihrist 42*'de zikredilir.

41. *K. Faḥr mā bayn Banī 'Abd Şams va Banī Maḥzūm* (Pellat nr. 2).

Faḥl Hāşim 'alā 'Abd Şams'in diğer adı olması muhtemeldir. Ayrıca, *Buldān 93 b-94 a*; *Fihrist 41*; *Miftaḥ al-nacā fī manāḳib al-ābā*'da zikredilir:

42. *K. Faḥr al-Ḳaḥṫāniyya 'ala 'l-Kināniyya va sā'ir al-'Adnāniyya* (Pellat nr. 131).

Hicrî 232'den önce telif edilmiştir. Müellifin eserlerinden başka kaynaklar bu kitap ile *K. al-'Adnāniyya fī 'l-radd 'ala 'l-Ḳaḥṫāniyya* adlı eserleri *K. al-Ḳaḥṫāniyya va 'l-'Adnāniyya*, *K. Faḥr al-Ḳaḥṫāniyya va 'l-'Adnāniyya*, *K. Maḫāḫir al-Ḳaḥṫāniyya vā sā'ir al-'Adnāniyya* adları altında tek bir eser olarak kabul ederler. Müellifin kitaplarında ise bu iki eser olarak şöylece zikredilir.

Ḥayavān I, 4-5: وعبتى بكتاب القحطانية و[كتاب] العدنانية على القحطانية:

Faḥr al-sūdān 85: وقد قلنا قبل هذا في مفاخر قحطان و سنقول في
فخر عدنان على القحطان في كثير مما قالوا . . .

Nābita 27: وقد كتبت كتابا في مفاخر قحطان وفي تفضيل عدنان وفي
رد الموالي الى مكانهم في الفضل .

Bu ifadelere göre, *K. Faḥr al-Ḳaḥṫāniyya*., *K. Faḥr al-sūdān*'-dan önce, *K. al-'Adnāniyya*... ise daha sonra yazılmıştır. *R. fī 'l-Nābita* ise her iki eserden sonra telif edilmiştir. Ayrıca, *Fihrist 41*; *Faḥr al-sūdān 85*'de zikredilmiştir.

43. *K. Faḥr al-sūdān 'ala 'l-bizān* (Pellat nr. 174, s. 174).

Hicrî 232'den önce yazılmış olup eserin tam metni bize kadar gelmiştir. Cāhiz bu eserinde zamanındaki zencilerin beyazlara karşı kendilerini müdafaa için kullandıkları delillerden bahseder.

Konusu itibariyle aktüaliteye uygundur. *Manāḳib al-Turk*'ü telif etmeye zorlayan āmiller onu bu kitabı da telif etmeye zorlamıştır. *K. Ḥayavān I*, 4'de geçen *K. Muḫāḫarat al-sūdān va 'l-ḥumrān* bu esere işaret etmelidir. Zira الحمران kelimesi البيضاء manāsına da gelir (*al-Kāmil 1147* (Mısır tabı) : (لرب تسمى العجم الحمران) . Bundan başka bu sırada zenciler beyazlara karşı Peygamber'in بشت الى الأحمر والأسود hadîsini lehlerinde delil olarak kullanıyorlardı (*Faḫr al-sūdān 210*).

Ayrıca, *Ḥayavān I*, 4; *Fihrist 42*; *Abriss II*, 287'de zikredilir. 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de neşredilmiştir. (bk. *Rasā'il al-Cāḫiḫ I*. 177-226).

44. K. al-Farḫ mā bayn al-cinn va 'l-ins (Pellat nr. 50, s. 165 - 166).

45. K. al-Farḫ mā bayn al-ğayra va izā'at al-ḥurma (Pellat nr. 51 a).

46. K. al-Farḫ fi 'i-luğa (Pellat s. 164).

Cāḫiḫ'a isnat edilen eserlerden olup asıl müellifi Sābit b. Abī Sābit'tir.

47. K. al-Farḫ mā bayn al-nabī va 'l-mutanabbī (Pellat nr. 118).

Pellat, bu eserle *K. al-Farḫ mā bayn al-ḫiyal va 'l-maḫāriḫ* adlı eserin aynı olduklarını söylüyor. Ayrıca, *Fihrist 41*; *Ḥayavān IV*, 578'de zikredilir. *İrşād VI*, 73'de bu eser hakkında mühim bir nakil vardır.

48. K. al-Ḳavl fi 'l-Farḫ mā bayn al-şidḫ va 'l-kazib (Pellat s. 175).

Pellat bu eserin müstakil olmadığına, *Ḥayavān I*, 4'deki kaydın *K. al-Buḫalā*'nın «saf kalpliliğe ve yalana ait faslına» delâlet ettiğini kaydediyorsa da bu hususta bir delil zikretmiyor.

49. R. fi Fart Cahl Ya'ḳūb b. İshāḫ al-Kindī (Pellat nr. 91).

Ayrıca, *Fihrist 43*'de zikredilir.

50. R. fī Faşl mā bayn al-ādāva va 'l-ḫasad (Pellat nr. 8).

Cāḫiḫ'in bize kadar tam olarak gelen edebî eserlerindedir. Aynı zamanda psikolojik bir kitap olan bu eserin mukaddimesinde müellif, kendisinden önce bu mevzuda kimsenin eser yazmamış

olduğunu, bu nevi eserlerinin çok rağbet gördüğünü ifade eder (bk. s. 99). Bu kayıt o zamanki fikir hareketleri bakımından bizim için büyük bir değer taşır. Sahife 108-109'da bazı eserlerini İbn al-Muḳaffa' (ölm. 145 h. = 762 m.), al-Ḥalīl (ölm. 170 h. = 786 m.), Bayt al-Ḥikma sahibi Salm, Yaḥyā b. Ḥalīd (ölm. 190 h. = 805 m.), al-Attābī (ölm. 220 h. = 835 m.) gibi daha önce yaşamış olan müelliflerin adı ile neşrettiğini kaydeder. 'Abdulkādir al-Maḡribī tarafından RAAD XXIV, 250 - 266'da 1943 neşri hakkında bir tenkit yazılmıştır. Eser 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de yeniden neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāḥiẓ I*, 337-373). Ayrıca, bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 129.

51. K. Faẓīlat al-kalām (Pellat nr. 38).

K. Şinā'at al-kalām'ın başka bir adı olmalıdır.

52. K. Faẓīlat al-Mu'tazila (Pellat nr. 117).

Cāḥiẓ'in *K. al-İ'tizāl va faẓluh* adlı eserinden başka olup İbn al-Rāvandī (ölm. 298 h.)'nin *K. Faẓīhat al-Mu'tazila* ile reddettiği asıl bu eserdir. Ayrıca, *Fihrist 41*'de zikredilir.

53. K. Faẓl Hāşim 'alā 'Abd Şams (Pellat nr. 52).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup *K. Farḳ mā bayn Hāşim ve 'Abd Şams* şeklinde de zikredilir. Cāḥiẓ, bu eserinde Emevîler'e karşı Haşimîler'i müdafaa eder. Eserde tarafgirane bir ifade kullanılmış olup içinde kabile kavgalarının havası teneffüs edilir.

Ayrıca, *Taşvīb 'Alī 421*; *Fihrist 38* (*K. fī Faẓl ma bayn Banī Hāşim va 'Abd Şams va Maḥzūn*); *Siyar a'lām al-nubalā 140 b*; *Abriss II*, 296'da zikredilir.

54. K. Faẓl al-'ilm (Pellat nr. 67).

Ayrıca, *Fihrist 42*'de zikredilir.

55. K. Faẓl al-Va'd va 'l-va'id (Pellat nr. 182).

Ayrıca, *Fihrist 42* (*K. al-va'd*); *Siyar a'lām al-nubalā 141a*'da zikredilir.

56. K. al-Firaḳ âl-islāmiyya (Pellat nr. 38).

Müstakil bir esere işaret ettiği şüphelidir.

57. K. al-Fityān (Pellat nr. 39).

Ayrıca, *Fihrist 41*'de zikredilir.

58. R. fī Funūn şatta mustahsana (Pellat nr. 40).

Kısmen bize kadar gelmiş olup Cāhiz'a ait olduğu şüphelidir.

59. K. al-Fuṣūl fi 'l-adab (Pellat nr. 41).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir.

60. K. al-Futyā va 'l-aḥkām (Pellat nr. 42).

Cāhiz'ın fıkıh ilmine dair yazdığı eserlerden olup hilâfiyyāt ve ilel kısımlarını da içine aldığı anlaşılıyor (bk. *R. fī K. al-Futyā 95b*). 'Abdulkāhir al-Bağdādī, eserin Naẓzām tarafından sahabeye karşı yöneltilen tenkitlerle dolu olduğunu kaydeder (*Fark 162*). Ayrıca, *R. fī K. al-futyā 95b*; *Fihrist 42*'de zikredilir.

61. R. ilā Abī 'Abdullāh Aḥmad b. Abī Du'ād al-İyādī fī K. al-Futyā (Pellat nr. 43).

Bundan önce bahsedilen eser hakkında Cāhiz'ın İbn Abī Du'ād'a yazdığı tanıtma mahiyetinde bir eserdir. Müellif, yanında *K. al-Futyā va 'l-aḥkām*'dan başka neşredilmemiş eserleri bulunduğunu bildirir. Eserin metni bize kadar gelmiş olup ayrıca, *Fihrist 44*'deki not içinde zikredilir. 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz I, 213-319*). Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 129*.

62. K. Ğiṣṣ al-şinā'āt (Pellat nr. 158).

Muhtelif mesleklerdeki hilelerden bahseder. Ayrıca, *Fihrist 43*'de zikredilir.

63. K. al-Hadāyā (Pellat s. 157).

Çok eskiden Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup ayrıca *Fihrist 42*'de zikredilir.

64. Hicā Muḥammad b. Cahm al-Barmakī (Pellat nr. 40).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir. Ayrıca bk. *Maṣālib al-vazīrayn, s. 31 - 32*:

وهذا عمر وبن بحر أبو عثمان وهو واحد الدنيا كتب رسالة طويلة في ذم
أخلاق محمد بن الجهم ومدح أخلاق ابن أبي دؤاد . . .

65. R. fi 'l-Ḥanīn ilā 'l-avṭān (Pellat nr. 53).

İnsanlardaki vatan hasretinden bahseden bu kitap tam olarak bize kadar gelmiştir. İçindeki bazı parçalar Cāhiz'a ait olmakla beraber daha sonraları yaşamış olan bir müellif tarafından telif edilmiş olmalıdır. Üslûbu ve yazmasının sonundaki kayıt bunun açık delilidir. Ayrıca Taşkent nr. 1771 (48 b - 58 b, İst. 554 h.) (bk. *RİMA VI, 325*); Taymuriyya (adab) 351'de nüshaları vardır. 'Abdussalām M. Hārūn tarafından yeniden neşredilmiştir (*Rasā'il al-Cāhiz*, Kahire, 1964, II, 380 - 412). Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 130*.

66. K. Hānūt 'aṭṭār (Pellat nr. 54).

Ayrıca, *Fihrist 42*; *Siyar a'lām al-nubalā 141a*'da zikredilir.

69. K. al-Hāsīd va 'l-maḥsūd (Pellat nr. 56).

Cāhiz'in kısmen bize kadar gelen edebî ve psikolojik eserlerindendir. Emanet Hazinesi 1358/1 (1b - 5a)'da müntehabat; Taşkent 1770 (149 b - 159 a İst. 554 h.) (?)'de nüshaları vardır. *Fihrist 42*; *Kaşf al-zunūn 861* (K. al-Hāsīd); *Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya 253a, 264b*'de zikredilir. Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 125*.

68. K. al-Ḥayavān (Pellat nr. 57).

Cāhiz'in eserleri içinde tam olarak bize kadar gelenlerden olup en çok bilgi ihtiva edenidir. Eser hayvanlar üzerine yazılmakla beraber bol miktarda dil, edebiyat ve kelâm malzemesi ihtiva eder.

Müellif, bu eserini yazarken asıl arap kültürüne ait malzemelerden faydalanmakla beraber kendi tecrübelerini, Yunan, Hint ve İran kültüründen aldığı malzeleri de ilâve etmiştir (*Kaşf al-zunūn 696*). Cāhiz eserini yedi cüz (muşḥaf) halinde yazmış, sonradan kadınlâ erkek arasındaki farklardan bahseden *K. al-Nisā'* ile, katırlardan bahseden *K. al-Biğāl'*i ona ilâve olarak yazmıştır (*Fihrist 38-39*). İbn al-Nadīm kitabın cüz başlarını ve sonlarını eserinin 39-40. sahifelerinde kaydetmektedir.

Cāhiz, bu eserini Muḥammad b. 'Abdimalik al-Zayyāt (ölm. 233 h.)'a takdim etmiş, 5000 dinar mükâfat almıştır. Kitap sonraları 'Abdullaṭîf al-Bağdādî (ölm. 557 h. = 1162 m.) tarafından *İḥtişār al-Ḥayavān* (bk. *'Uyūn al-anbā' II, 212*; *Kaşf al-zunūn 696*), İbn Sanā' al-Mulk (ölm. 608 h. = 1211 m.) tarafından *Rūḥ*

al-Ḥayawān (bk. *İrşād VII*, 236; *Kaşf al-zunūn* 696) adları altında muhtasar hale getirilmiştir. ‘Abdulkāhîr al-Bağdādî ve Şafadî (ölm. 764 h. = 1363 m.) eseri ilmî kifayetsizliği ve plânsızlığı bakımından tenkit etmişlerdir (*Farḳ* 162; *Kaşf al-zunūn* 696).

K. al-Ḥayawān iki defa neşredilmiştir. ‘Abussalām M. Hārūn tarafından yapılan ikinci neşir birincisine nisbetle daha mükemmel ise de değerli nüshalardan faydalanılarak neşredilmediği için hatalarla doludur. Bu neşir hakkında Prof. H. Ritter tarafından *Oriens*, 1948, I, 365-372’de bir tenkit yazılmıştır (İstanbul nüshaları için bk. *Oriens* aynı yer; *Şarkiyat Mecmuası*, VI, s. 120-124).

Ayrıca, *Bayān* I, 225; *Biğāl* § 16; *Fihrist* 38-40; *Vafayāt* III, 140; *İḳd al-cumān* 72 b; *Abriss* II, 283; *Murūc* VIII, 34; *Siyar a’lām al-nubalā* 140 b; *Lisān al-mīzān* IV, 357; İbn Fazlullāh 123 b’de zikredilir.

69. K. al-Ḥazm va ’l-‘azm (Pellat nr. 133).

Ayrıca, *Fihrist* 42’de zikredilir.

70. K. al-Ḥicāb va zammih (Pellat nr. 59).

Sultan ve valilerin perdedar tutmalarını tenkit etmek maksadı ile kaleme alınmış olup bize kadar tam olarak gelmiştir. Eserin Cāhiz’a ait olduğu da şüphelidir. ‘Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964’de Kahire’de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā’il al-Cāhiz* II, 29-83). Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 130.

71. R. fi ’l-Ḥilya (Pellat nr. 60).

Bazı eserlerde *R. fi ’l-ḥalba* şeklinde kaydedilir. Ayrıca, *Fihrist* 43 (*R. fi ’l-Ḥilya*)’de zikredilir.

72. K. Ḥiyal al-lusūs (Pellat nr. 95, s. 177).

Kısmen bize kadar gelen eserde müellif hırsızlardan ve sanatlarında kullandıkları hilelerden bahseder. ‘Abdulkāhîr al-Bağdādî, bu eseri yazdığı için Cāhiz’ı tenkit eder (*Farḳ* 162). Ayrıca, *Fihrist* 41 (*K al-Luşūş*); *Kaşf al-zunūn* 1454’de zikredilir.

73. K. Ḥiyal al-mukaddīn (Pellat nr. 111).

Müstakil bir eser olduğu şüphelidir.

74. K. al-Ḥucca fī taṣbīt al-nubuwwa (Pellat nr. 129).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup peygamberliğin lüzumundan, mucizelerin değerinden bahseder. Sandübî tarafından yapılan neşrinin s. 147 - 154 arasındaki kısmı *K. Halk al-Ḳur'ân'a* aittir. Bazı kaynaklarda hatalı olarak *K. al-Ḥacar va 'l-nubuwwa* şeklinde kaydedilir. Emanet Hazinesi 1358/8 (43 b-58 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125).

Ayrıca, *Fihrist* 42 (*K. al-Ḥucca va 'l-nubuwwa*): *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a; *Abriss* II, 283 - 284'de zikredilmektedir.

75. K. Ḥabar al-vāhid (Pellat nr. 62).

Cāhiḡ'a ait müstakil bir eser olduğu şüphelidir.

76. K. Halk al-Ḳur'ân (Pellat nr. 141).

Ḳur'ân'ın mahluk olduğu tezini müdafaa için kaleme alınmış olup *Nazm al-Ḳur'ân*'dan sonra telif edilmiştir. Eser hicrî 232'den önce telif edilmiş olmalıdır. Sandübî tarafından *Rasā'il al-Cāhiḡ*, s. 147 - 154 arasında *K. al-Ḥucca fī taṣbīt al-nubuwwa*'nın devamı şeklinde neşredilmiştir. Bize kadar seçmeler halinde gelen eserin Emanet Hazinesi 1358/9 (58 a - 62 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126). Ayrıca *Fihrist* 38; *Siyar a'lām al-nubalā* 140 b'de zikredilir.

77. R. ilā Abi 'l-Nacm fi 'l-Ḥarāc (Pellat nr. 63).

Pellat, *R. fi 'l-Cidd va 'l-hazl*'ın başındaki haracla ilgili ifadelerin bu esere işaret ettiği kanaatindedir. Ayrıca, *Fihrist* 44'deki ilāve notta zikredilir.

78. K. al-Ḥātibāt fi 'l-tavhīd (Pellat nr. 166).

K. al-Ḥātibāt ve *K. al-Ḥiḡāb* şekillerinde de kaydedilir. Ayrıca, *Fihrist* 44'deki ilāve notta zikredilir.

79. K. Ḥuṣūmat al-ḡūl (al-ḡaval) ve 'l-'ur ('avar) (Pellat nr.61). Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

80. K. al-ḡavl fi 'l-lbāziyya va 'l-Şufriyya va 'l-Azāriḡa va 'l-Nacdiyya (Pellat nr. 64 a).

81. K. al-lbil (Pellat s. 159).

Çok eskiden Cāhiḡ'a isnat edilen eserlerden olup ayrıca, *Fihrist* 39; *Siyar a'lām al-nubalā* 140 b (*K. al-Camal*)'de zikredilir.

82. K. İftihār al-şitā va 'l-şayf (Pellat nr. 154).

Cāhiz'a nisbet edilen *Salvat al-ḥarīf*'in modelini teşkil eder. Ayrıca *Fihrist* 41; *Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya* 269 b'de zikredilir.

83. K. İhālat al-ḳudra 'ala 'l-ḳulm (Pellat nr. 136).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

84. K. al-İhticāc li naẓm al-Ḳur'ān (Pellat nr. 143).

Halk al-Ḳur'ān'dan önce yazılmış ve İbn al-Zayyāt'a ithaf edilmiştir. İbn al-Nadīm eserin üç nüshası (rédaction) bulunduğunu kaydeder. Ayrıca, *Fihrist* 41; *Halk al-Ḳur'ān* 148; *Kaşf al-ẓunūn* 1964'de zikredilir.

Fihrist 41 : كتاب نظم القرآن ثلاث نسخ

Halk al-Ḳur'ān 148 : فكتبت لك كتابا اجتهدت فيه نفسى و بلغت منه أقصى ما يمكن مثلى فى الاحتجاج للقرآن و الرد على طعان فلم أدع فيه مسألة الرافضى . . .

85. K. ihticāc şāhib al-ma'z va 'l-za'n (Pellat s. 145).

K. al-Ḥayawān'da bulunan aynı konu ile ilgili kısımdan ayrı müstakil eser olması kuvvetle muhtemeldir.

86. K. al-İhvān (Pellat nr. 95 a).

İhvāniyyāt adı altında toplanan hususî mektuplarından başka müstakil bir eser olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

87. Al-İhvāniyyāt (Pellat nr. 65 a)

Bir kısmı bize kadar gelen hususî mekteplarına verilen umumî isim.

88. K. al-İmāma 'alā mazāhib al-Şī'a (Pellat nr. 72).

Bayān mazāhib al-Şī'a adlı esere nisbet edilen parçaların bu eserden olması muhtemeldir. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

89. K. İmamat Mu'āviya b. Abī Sufyān (Pellat nr. 70).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir. Mas'ūdī bu kitapta, Cāhiz'in Mu'āviya'yi müdafaa ettiğini söylerse de (bk. *Murūc* VI, 57) bu şüphe ile karşılanmalıdır. Zira elimizdeki eserlerinde onun

Mu'aviya'ya karşı tutumu aksinedir. Ayrıca *Fihrist* 41'de zikredilir.

90. R. ilā Abi 'l-Farac b. Nacāh fī imtiḥān 'uḳūl al-avliyā (Pellat nr. 175).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

91. K. al-İnsān (Pellat nr. 76).

Erkekle kadın arasındaki farklardan bahseder. Bu bakımdan K. *al-Racul va 'l-mar'a*'ya benzer (bk. *Bayān* I, 186).

92. Bāb al-'lrāfa va 'l-zacr va 'l-firāsa 'alā maḡhab al-Furs (Pellat s. 162).

Cāḡiḡ'a isnat edilen eserlerden olup bu gün elimizde mevcuttur. Eserin transkripsiyonla yazılmış metni Fransızca tercümesiyle beraber yeniden neşredilmiştir (bk. *Arabica*, 1961, s. 30-58). Kitabın metni Nuvayrî (ölm. 732 h = 1332 m.) tarafından nakledilmiştir (bk. *Nihāyat al-arab* III, 130-139).

93. K. al-'İrs va 'l-'arā'is (Pellat nr. 78).

Cāḡiḡ'a isnat edilen eserlerden olup kısmen bize kadar gelmiştir. Topkapı Sarayı, III. Ahmed nr. 2236/9 (144 a - 156 b, ist. 893 h.)'deki nüshası tetkik edilince eserin Cāḡiḡ'a isnat edildiği kolayca anlaşılır. Ayrıca; *Kaşf al-zunūn* 1438; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 133-134'de zikredilir.

94. K. al-İsm va 'l-ḡukm (Pellat nr. 79),

95. K. al-İstibdād va 'l-muşāvāra fī 'l-ḡarb (Pellat nr. 80).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

96. R. fī İstincāz al-va'd (Pellat nr. 181).

İ'tizāriyyāt sınıfına giren eserlerden olup bize kadar muntahab halde gelmiştir. Emanet Hazinesi 1358/24 (112 b - 113 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Ayrıca, *Abriss* II, 296'da zikredilir.

97. K. al-İstiḡā'a va ḡalk al-af'āl (Pellat nr. 81).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

98. K. al-İstiḡāf (Pellat nr. 82).

Cāḡiḡ'a ait eserlerden olup kısmen bize kadar gelmiştir.

99. K. İstiḡālat al-fahm 'ala 'l-'acz (Pellat nr. 83).

100. K. İsbāt İmāmat Amīr al-Mu'minīn 'Alī b. Abī Tālib (Pellat nr. 68).

Taşvīb 'Alī fī tahkīm al-Ḥakamayn adlı eserin diğer adıdır.

101. R. fī İsm al-sukr (Pellat nr. 149).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

102. K. al-'İşk va 'l-nisā' (Pellat nr. 84).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup içinde aşkın tahlili ve zamanının kadınlar hakkındaki telâkkilerinden bahsedilir. *K. al-Racul va 'l-mar'a*'den başka müstakil bir eserdir. Emanet Hazinesi 1358/6 (26 a - 31 a) da bir nüshası daha bulunmaktadır. Ayrıca *Le Milieu* 241 - 242'de eserden bahsedilir.

103. K. al-İtizāl ve fażlühü (Pellat nr. 117, s. 163).

Hicrî 232'den önce yazılmış olup ayrıca *Fihrist* 42'de zikredilir.

104. R. fī İttihāz al-kutub (Pellat s. 164).

Kaynakların eserden bahsetmeleri Cāhiz'in müstakil ve bu isim altında bir kitap yazdığı kanaatini kuvvetlendiriyor. Türk - İslām Eserleri nr. 2014'deki *R. fī Madh al-kutub va 'l-ḥaşş 'alā cam'ihā* adlı kitap ise *K. al-Ḥayawān*'daki kitaplarla alâkalı bahislerden seçmelerdir.

Ayrıca, *Fihrist* 43; *Fihrist Hizānat al-Aşrafıyya* 264 b'de zikredilir.

105. R. ilā Abi 'l-Farac al-Kātib fi 'l-karam (Pellat nr. 87).

Damad İbrahim 949/9 (98 a - 99 b)'deki manzumeden başka bir eserdir. Ayrıca, *Fihrist* 43; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 129'da zikredilir.

106. K. al-Kibr al-mustaḥsan va 'l-mustaḥbah (Pellat nr. 88).

Pellat, *K. al-Nubl va 'l-tanabbul* ile aynı eser olduğu kanaatindedir. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

107. K. al-Kilāb (Pellat nr. 89).

'Abdulkāhir al-Bağdādī tarafından zikredilen bu eserin müstakil olup olmadığı çok şüphelidir (bk. *Fark* 162).

108. K. al-Kīmyā va 'l-kīmyā'ī (Pellat nr. 90).

Pellat, eserin adını *Kitmān al-kīmyā* şeklinde kaydeder. Ayrıca, *Fihrist* 43 (*K. al-Kīmyā va 'l-kīmiyā*)'de zikredilir.

109. R. fī Kitmān al-sirr va hifz al-lisān (Pellat nr. 147).

Cāhiz'in tam olarak bize kadar gelen eserlerinden olup içinde mühim psikolojik tahliller bulunmaktadır. 'Abdulqādir al-Mağribī tarafından *RAAD* XXII, 130-137'de 1943 neşri hakkında bir tenkit neşredilmiştir. Eser 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz* I, 136-172). Ayrıca, *Fihrist* 43; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 128'de zikredilmektedir.

110. K. al-Ḳalam (Pellat nr. 132).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

111. K. al-Ḳihāb va 'l-kilāb va 'l-lāṭa (Pellat nr. 134).

112. K. al-Ḳiyān (Pellat s. 165).

Şarkıcı cariyelerden bahseden bir eser olup tam olarak bize kadar gelmiştir. İçindeki bazı parçalar Cāhiz'a ait olmakla beraber daha sonra yaşamış olan bir müellif tarafından meydana getirilmiştir. Eser, Finkel tarafından 1344'de neşredilen mecmuada (bk. s. 53-75), 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de neşredilen *Rasā'il al-Cāhiz* adındaki mecmuada (bk. II. 144-182) tekrar neşredilmiştir. Bundan başka Tunus'ta yayınlanan *al-Fikr* mecmuasının 1957 Ekim, 1958 Mart sayılarında bu eserle alâkalı bir çalışma neşredilmiştir.

Ayrıca, *Abriss* II, 290; *Le Milieu* 252 not 6'da; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 130'da zikredilir.

113. K. al-Ḳur'ān (Pellat nr. 139).

Masā'il al-Ḳur'ān'ın diğer adı olmalıdır.

114. K. al-Ḳuzāt va 'l-vuzarā va 'l-vulāt (Pellat nr. 134).

Ayrıca, *Fihrist* 43 (*K. al-Ḳuzāt va 'l-vulāt*)'de zikredilir.

115. K. al-Ma'ād va 'l-ma'āş va tadbīr al-nās va mu'āmalātihim (Pellat nr. 96).

Tam olarak bize kadar gelen edebî eserlerinden olup içindeki

psikolojik tahlillerle dikkati çeker. Eserin iki nüshası (rédaction) bulunmaktadır. Birincisi *R. fi 'l-aḥlāk al-maḥmūda va 'l-mazmūma*, ikincisi *K. al-Ma'ād va 'l-Ma'āş* ismi altında neşredilmiştir. 'Abdulkādir al-Mağribī tarafından *RAAD XXI*, 531 - 537'de 1943 neşri hakkında bir tenkit yayınlanmış, 'Abdussalām M. Hārūn tarafından eserin neşri tekrarlanmıştır (bk. *Rasā'il al-Cāḥiż*, Kahire, 1964, I, 87-134). Emanet Hazinesi 1358/7 (86 a - 88 b)'de kitabın bir nüshası vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 126, 128).

Ayrıca, *Fihrist* 42 (*K. al-Ma'ād va 'l-ma'āş*)'de zikredilir.

116. K. al-Ma'ādin va 'l-ḳavl fī cavāhīr kl-arż (Pellat nr. 97).

117. K. al-Ma'ārif (Pellat nr. 98).

K. al-Ma'rifa'nın diğer adı olmalıdır.

118. R. fī Madḥ al-kuttāb (Pellat nr. 93).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

119. R. ila 'l-Ḥasan b. Vahb fi madḥ al-naḫīz va şıfat aş-ḫābihī (Pellat nr. 120).

Kısmen elimizde olan eserlerinden olup nebzin fenalıklarından bahseden bir kitaba reddiye olarak kaleme alınmıştır. Emanet Hazinesi nr. 1358/4 (21 a - 24 b)'de bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 125). Ayrıca, *Fihrist* 43; *Abriss II*, 296'de zikredilir.

120. R. fī Madḥ al-tuccār va zamm 'amal al-sultān (Pellat nr. 168).

Kısmen elimizde olan bu kitap serbest meslek sahiplerini medhetmek, devlet işlerinde ve sultanın maiyyetinde çalışanları yermek maksadı ile kaleme alınmış edebî bir eserdir. Emanet Hazinesi 1358/25 (118 a - 119 b)'de bir nüshası a bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI*, 127). *Abriss II*, 289'da zikredilir.

Bu şekildeki "ḥamd al-muḥsin va zamm al-musī'" edebî tarzı Cāḥiż'dan önceki bazı müslüman müellifler tarafından da işlenmiştir. Abū Ḥayyān al-Tavḥīdī bu mevzuda şöyle der : و الذى

ذكرته عن الجاحظ فليس هو أول من اقتضبه وسنه وقد سلف فيه قوم كرام
و خلف عليه أناس من جلة الناس. أنا قرأت رسالة لابن المقفع . . .

(bk. *Maṣālib al-vazīrayn*, s. 50).

121. R. fi Madḥ al-varrāḳīn (Pellat nr. 183).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

122. K. al-Maḥāsin va 'l-azdād (Pellat s. 165).

Cāḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olan bu kitap bize kadar tam olarak gelmiştir. İçindeki bazı kısımların Cāḥiẓ'in eserlerinden alındığı anlaşılıyor. Eserin nüshalarına al-Maḥaf al-'Irāḳī nr. 4258 (138 yap., İst. VI. asır)'deki nüshayı da ilâve edebiliriz (bk. *Fihrist al-Maḥaf al-'Irāḳī*, II, 43).

Ayrıca, *Abriss* II, 294; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 131'de zikredilir.

123. Maḳālāt fī uşūl al-dīn (Pellat nr. 177).

Müstakil bir eser olduğu şüphelidir. Ayrıca, *Ravzāt al-cannāt* 481'de zikredilir.

124. K. mā bayn al-Malā'ika va 'l-cinn (Pellat s. 165).

Pellat, *K. al-Ḥayawān* I, 7'deki kaydın, *K. al-Fark mā bayn al-cinn va 'l-ins* adlı esere ait kaydın devamı olduğu kanaatinde dir.

125. R. fī Manāḳib Cund al-Ḥilāfa va 'fazā'il al-Atrāk (Pellat nr. 169).

İslâm aleminde Türkler'e dair yazılan en eski eser olup eksik olarak bize kadar gelmiştir. Müellif kitabını daha Mutasım devrinde yazmış, fakat bazı sebeplerden dolayı eser halifeye ulaşmamıştır. Daha sonraları Fatḥ b. Ḥāḳān (ölm. 274 h.)'in ikbal devrinde başına uzun bir mukaddime ilâve ederek al-Fatḥ'a takdim etmiştir (bk. s. 22). Eser iki mukaddime bir asıl konu olmak üzere üç kısımdan ibarettir. Müellifin de belirttiği gibi bazı malûmat eksikliklerine rağmen eserde elden geldiği kadar tarafsız bir ifade kullanılmaya çalışılmıştır (bk. s. 17, 22, 55-56). Emanet Hazinesi 1358/7 (31 a - 43 b)'de bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 128). Kısmen muhtasar bir halde Şerefeddin Yalḳaya tarafından *Türk Yurdu*, seri I, cilt V, 894-900, 932-936, 988-991'de türkçe tercümesi neşredilmiştir. Aynı tercüme daha hatalı olarak Osman Fevzi Olcay tarafından 1939'da tekrar tabedilmiştir. Kazak İlimler Akademisi tarafından yakın

zamanda kırgızcaya da tercüme edilmiş (bk. *Tarih - Arkeologia - Etnografya, Turidi, Arkeologie I, 227-252, Almaata 1956*), 'Abdussalâm M. Hârûn tarafından kitap yeniden neşrolunmuştur (bk. *Rasâ'il al-Câhiz, Kahire, 1964, I, 5-86*). Tam ve açıklamalı Türkçe Tercümesi tarafımızdan TKAE'sü yayınları : 33, seri III - sayı : A₈, Ankara 1967'de neşredilmiştir.

Ayrıca, *Fihrist* 42; *Siyar a'lâm al-nubalâ* 141 a; *Abriss, II, 286-287*'de zikredilir. Bu eser hakkında ayrıca bk. F. Gabrieli, *R. di al-Câhiz sir Turchi in Scritti in Onore di G. Furlani, RSO XXXII, 447-483; Şarkiyat Mecmuası VI, 120, 125.*

126. K. al-Ma'rifa (Pellat nr. 100).

Kısmen bize kadar gelen bu eserde müellif bilginin kaynaklarından, değerlerinden, bazı pedagojik meselelerden bahseder. Ayrıca, *Uşmāniyya* 261; *Fihrist* 41'de zikredilir.

127. K. Masā'il al-Ḳur'ān (Pellat nr. 142).

K. al-Masā'il'den başka bir eserdir. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

128. K. Masā'il al-Uşmāniyya (Pellat nr. 179).

K. al-'Uşmāniyya'de bahsetmediği bazı meselelerden müellif bu eserinde bahsetmiştir (*Murûc VI, 57*). 'Abdussalâm M. Hârûn bu eserin *K. al-'Uşmāniyya, s. 280*'deki *Masā'il al-'Abbāsiyya*'ye işaret eden kaydın yanlış anlaşılması neticesi ortaya çıktığını, müellifin böyle bir kitap yazmadığını iddia eder (*'Uşmāniyya IX*). Ayrıca, *Le Milieu* 189'da zikredilir.

129. R. ilā Abi 'l-Farac al-Kātib fi'l-mavadda va'l-hilṭa (Pellat nr. 104).

İhvāniyyāt adı altında toplanan hususî mektuplardandır. Kısmen mevcut olup Emanet Hazinesi 1358/21 (107 b - 110 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası VI, 127*).

130. R. fi Mavt Abi Ḥarb Şaffār al-Başrî (Pellat nr. 105).

Kısmen elimizde olup ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

131. R. fi bayān Mazāhib al-Şi'a (Pellat nr. 153).

Kısmen elimizde olan bu eserin mevcut kısmı Zaydiyya'nın hilâfet hakkındaki görüşlerinden bahseder. *K. fi İstihkāk al-İmāma*

ve *Maḳālat al-Zaydiyya va 'l-Rāfiẓa* adları ile de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358/22 (110 b - 112 a), 28 (129 b - 131 b)'de başka nüshaları bulunmaktadır. Sandübî, *Rasā'il* 241 - 259; Sāsî, *Mecmū'at al-rasā'il* 178 - 185; *Kamil* (hamiş) II, 221 - 220'de tabıları, *Excerpte* 168 - 169'da tercümesi vardır. Ayrıca, *Abriss* II, 286'da zikredilir.

132. K. al-Mazāḫik (Pellat nr. 99).

Ayrıca, *Fihrist Hizānat al-Aşrafıyya* 264 b'de zikredilir.

133. Mi'at amşāl 'Alī b. Abī Tālib (Pellat s. 152).

Cāḫiz'a isnat edilen eserlerden olup bize kadar gelmiştir. Derviş Eşref (838 h. de) ve Muḫammad b. Muḫammad b. 'Abdir- raşid (ölm. 550 h.) tarafından farsçaya, Muştafa b. Hâcekî-zāde (ölm. 988 h.) tarafından şerhli bir tarzda türkçeye tercüme edilmiştir (bk. *Kaşf ul-zunūn* 1077 *Şad. kalıma*; *Fihrist Spehsālār* I, 78 - 81, II, 68 - 72).

Ayrıca, *Zayl Ğurar al-ḫikam* 7; *Uyūn al-ḫikam va 'l-mavā'iz*, 74-76'da zikredilen, birçok nüshaları bulunan bu eser defalarca Şam, Bombay, Londra, Tahran ve Kahire'de basılmıştır.

134. R. fi 'l-Mirās (Pellat nr. 106).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

135. K. *Mu'allimīn* (Pellat nr. 108).

Cāḫiz'in çocuk terbiyesine dair yazdığı eserlerden olup kısmen zamanımıza kadar gelmiştir. Kitabın *فصل فی ریاضة الصبی* şeklinde başlayan fash Sāsî tarafından *R. fi Madḫ al-tuccār va zamm 'amal al-sultān*'ın 158 - 169. sahifeleri arasında tabedilmiştir. Emanet Hazinesi 1358/2 (5 a - 10 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır. (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125). Ayrıca *Fihrist* 41; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a; *Abriss* II, 289'da zikredilir.

136. K. al-Mu'arāzāt fi 'l-Zaydiyya (Pellat s. 180),

Pellat, *K. al-Ḥayavān* I, 9'daki kaydın müstakil bir esere işaret etmediği kanaatinde ise de bu hususta bir delil zikretmiyor.

137. K. Mufāḫarāt Qurayş (Pellat nr. 144).

Nahc al-balāğa şerhinde bazı parçaları bize kadar gelmiş olup müstakil bir esere delâlet ettiği şüphelidir. Ayrıca, *Taşvīb. 'Alī*

421'de zikredilir: *و ان أردت معرفة ذلك فانظر في كتابي الذي
فرقت فيه بين قبائل قريش و ميزت بنى عبد مناف .*

138. K. Mufāḥarat al-misk va 'l-ramad (Pellat nr. 107).

139. K. al-Mulaḥ va 'l-ṭuraf (Pellat nr. 113).

Ayrıca, *Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya* 264 b'de zikredilir.

140. K. Mufāḥarat al-cavārī va 'l-ġilmān (Pellat nr. 47).

Tam olarak bize kadar gelen bu kitap Pellat tarafından *al-Maşrik*'ta 1957'de Beyrut'ta, 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāḥiẓ* II, 91-137).

Ayrıca, *Fihrist* 43 (K. *al-Cavārī*); *Kināyāt al-udabā* 34, *Şarkiyat Mecmuası* VI, 130'da zikredilir.

141. K. al-Muḫayyanīn va 'l-ġinā va 'l-Şan'a (Pellat nr. 115).

Ṭabaḳāt al-muġannīn'den başka bir eserdir. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

142. K. al-Mulūk va 'l-umam al-sālifa va 'l-bāḳiya (Pellat nr. 113).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

143. K. al-Muvāzana bayn al-ḥu'ūla va 'l-'umūma (Pellat nr. 64).

K. *al-Ḥayavān*'daki kayda göre eserin müstakil olması şüphelidir.

144. R. fi 'l-Nābita (Pellat nr. 121).

Cāḥiẓ tarafından bulunduğu cemiyetin bölünmelerinin sebebi hakkında yazılan, içinde Haşviyya ve Şu'ubiyya'ya şiddetle çatılan bir risale olup bize kadar gelmiştir. Pellat telif tarihini hicri 225'e doğru gösteriyorsa da bu şüphelidir. Abu 'l-Valīd Muḫammad b. Abī Du'ād'a gönderildiğine göre daha sonraları telif edilmiş olmalı. Bahsettiği meseleler de bunu teyit eder mahiyettedir. 'Izzat 'Aṭṭār tarafından 1946'da *Ra'y Cāḥiẓ fī Mu'āviya va 'l-Umaviyyīn* adı ile Kahire'de neşredilmiştir. 'Abdussalām M. Hārūn, *Rasā'il al-Cāḥiẓ*, II, 7-23'de eseri yeniden yayınlanmıştır. Kitabın Dār al-Kutub (tarih) 3731 (1946 neşrinin esası), (adab) 1855, Zahiriyya 3731 (yap. 36-42, ist. 1323 h.)'de nüshaları vardır. Ay-

rıca, *Abriss* II, 286, *Şarkiyat Mecmuası* VI, 130' da zikredilir.

145. K. Abi 'l-Nacm va cavābuh (Pellat nr. 5).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

146. K. Nağz al-tıbb (Pellat nr. 170).

Ayrıca, *Fihrist* 43; *Kaşf al-zunūn* 1975'de zikredilir (İbn Mandūya'nın reddiyesi dolayısıyla).

147. K. al-Nard va 'l-şitranç (Pellat nr. 55).

Arap Edebiyatında tavla ve şatranç hakkında ilk yazılan eserlerden olup ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

148. K. Navādir al-Hasan (Pellat nr. 55).

Hasan al-Başrî'nin güzel sözlerinden bahseden bir eser olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

149. K. al-Navāmīs (Pellat nr. 126).

Müstakil bir eser olduğu şüphelidir.

150. R. fi 'l-Nubl va 'l-tanabbul va zamm al-kibr (Pellat nr. 128).

Kısmen elimizde olan eser ahmak ve cahil olduğu halde akli ile mağrur olan kimselerden bahseder. Pellat, bunun *al-Kibr al-mustahsan va 'l-mustabah* ile aynı eser olduğu kanaatinde dir. Emanet Hazinesi 1358/20 (103 b-107 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Pellat tarafından yeniden neşredilmiştir (bk. Arabica XIV, 1967, s. 259-283).

151. K. al-Nubuvvāt (Pellat s. 170).

K. al-Hucca fi taṣbīt al-nubuwwa'nın başka adı olması muhtemeldir.

152. K. al-racul va 'l-mar'a (Pellat nr. 146).

Cāhiz tarafından K. al-Ḥayavān'a ilâve olarak yazılan iki eserden biridir (bk. *K. al-Biğāl* ve *K. al-Ḥayavān*). Kitabın bazı parçaları *K. al-İşk va 'l-nisā*'nın tabı arasında bulunmaktadır. (bk. Sandūbî, *Rasā'il*, s. 270-272, 275'deki eserin telifinde takip edilen metottan bahseden fasıl). Ayrıca, *K. al-Nisā*, *K. al-Farq (faṣl, faṣl) mā bayn al-ricāl va 'l-nisā* isimleri ile de zikredilir (bk. *Ḥayavān* I, 4; *Bayān* I, 225). İbn al-Nadīm, bu kitabın

Cāhiz'in kitapçısı Abū Yaḥyā Zakariyyā b. Sulaymān'ın hattı ile bir nüshasını görmüştür (*Fihrist* 38-39). Eserin K: *al-Ḥayavān*'a ilâve olarak yazılmasına rağmen *Ḥayavān* I, 4'de kitap hakkında şu kayıt bulunmaktadır: *و عبتى . . . بكتاب فصل ما بين الرجال والنساء و فرق ما بين الذكور و الأناث و فى أى موضع يفتان و يفضلن و فى أى موضع يكن المغلوبات و المفضولات و نصيب أيهما فى الولد أوفر و فى أى موضع يكون حقهن أوجب و أى عمل هو بهن أليق و أى صناعة هن فيها أبلغ . . .*

Buna göre, İbn al-Nadīm'in verdiği kayıta hata bulunması gerekir.

Ayrıca, *Bayān*, I, 186, 225; *Fihrist* 38-39; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 b'de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358/6 (26 a-31 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125).

153. K. al-Radd 'alā aşhāb al-ilhām (Pellat nr. 66).

İlhamı ilmin sebeplerinden kabul edenleri reddetmek maksadı ile kaleme alınmıştır. Ayrıca, *Fihrist* 41; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a'da zikredilir.

154. K. al-Radd 'alā man alḥada fī Kitāb Allāh (Pellat nr.15).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

155. K. al-Radd 'alā 'l-Cahmiyya fi 'l-idrāk ve ḳavlihim fi 'l-cihāt (Pellat nr. 44).

156. R. fi 'l-Radd 'ala 'l-ḳavliyya (Pellat nr. 133).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

157. K. al-Radd 'ala 'l-Muşabbihā (Pellat nr. 116).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Hadisçilerin ve Şī'a'nın teşbihe yakın fikirlerini reddeder. R. fī K. al-Radd 'ala 'l-Muşabbihā'de bu kitap hakkında epeyce bilgi verilir. Emanet Hazinesi 1358/11 (73 a - 75 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126).

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a; *Abriss* II, 282'de zikredilir.

158. R. ilā Abi 'l-Valīd Muḥammed b. Aḥmad b. Abī Du'ād fī K. al-Radd 'ala 'l-Muşabbihā (Pellat nr. 165).

Bize kadar gelen eserlerinden olup *K. al-Radd ʿala ʿl-Muṣab-biha* adlı eseri tanıtmak maksadı ile yazılmıştır. Müellif bu kitabında yine Hadisçilere hücum edip onların Mutezile için büyük bir tehlike teşkil ettiklerini, halkın çoğunun onlar tarafında olduğunu belirtir. ʿAbdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasāʿil al-Cāhiz*, I, 283-308). Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 129.

159. *K. al-Radd ʿala ʿl-Naşārā* (Pellat nr. 125).

Pellat, bununla *K. al-Radd ʿala ʿl-Yahūd*'u tek bir eser kabul eder. *Hayavān* I, 9'daki kayıta bir hata olması ihtimali vardır. İbn al-Nadīm gibi en eski müellifler ise bu iki kitabı birbirinden ayrı olarak zikrederler. Bu sebepten dolayı bu kitapların birbirinden müstakil olduğu kanaatindeyiz.

Hayavān I, 28 : وقد ذكرنا شأ نهم غير ذلك في كتابنا الرد

على النصارى فإن أردته فاطلبه هنالك . . .

İrşad VI, 72 : وأعتقد هذه المنة على كتاب الرد على النصارى أفرغ منه :

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Siyar aʿlām al-nubalā* 141 a; *Abriss* II, 283'de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358/10 (62 a-73 b)'de bir nüshası daha bulunan eser kısmen bize kadar gelmiştir (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126).

160. *K. al-Radd ʿala ʿl-Naşārā* va *ʿl-Yahūd* (Pellat nr. 125).

K. al-Radd ʿala ʿl-Naşārā'dan sonra gelmesi gerekir.

Pellat, *K. al-Hayavān* I, 9'daki *وكتابي على النصارى و اليهود* kaydına dayanarak *K. al-Radd ʿala ʿl-Naşārā* ile *K. al-Radd ʿala ʿl-Yahūd*'u tek bir eser kabul ediyor. Kitap hakkındaki diğer eski kayıtlar ise aksi tezi kuvvetlendirmektedirler (bk. *K. al-Radd ʿala ʿl-Naşārā*).

161. *K. al-Radd ʿala ʿl-Uṣmāniyya* (Pellat nr. 180).

Cāhiz, ʿUṣmāniyya'dan olduğu için *K. al-Uṣmāniyya* ve bir ihtimale göre *K. Masāʿil al-Uṣmāniyya* adlı eserlerini yazmıştır. Fakat, kendi mezhebi aleyhinde bu şekilde bir kitap yazması akla pek uygun düşmüyor. Buna rağmen İbn al-Nadīm gibi en eski müellifler tarafından kaydedilen bu eserin Cāhiz'a ait olduğunu kabul etmek ihtiyata daha yakındır.

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Le Milieu* 180'de zikredilir.

162. K. al-Radd 'ala 'l-Yahūd (Pellat nr. 187).

Ayrıca, *Hayavān* I, 9; *Fihrist* 42; *Siyar 'alām al-nubalā* 141 a'da zikredilir (bk. *al-Radd 'ala 'l-Naşārā*).

163. K. al-Radd 'alā man za'ama ann al-insān cuz'ün lā ya-tacazzā (Pellat nr. 77).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

164. K. al-Rāfiẓa (Pellat nr. 187).

Hicrî 232'den önce telif edilmiş olup *Hayavān* I, 11; *Bayān mazāhib al-Şī'a* (bk. Sāsī, *Rasā'il*, Kahire 1324) 245'de zikredilir.

Bayān mazāhib al-Şī'a 245 : « كتاب الرافضة »
لا تني قد حكته في « كتاب الرافضة »
وكان ثم أوقع به وأليق وكرهت المعاد . . .

165. R. ilā Abi 'l-Farac b. Nacāḥ al-Kātib (Pellat nr. 87).

Bize kadar gelen eserlerinden olup 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de tekrar neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāḥiz* I, 326-332). Ayrıca, *Abriss* II, 292-293'de zikredilir.

166. R. ilā Abi Ḥātīm al-Sicistānī (Pellat nr. 4).

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir.

167. R. ilā İbrāhīm b. al-Mudabbir fi 'l-mukātaba (Pellat nr.112).

Bize kadar gelen hususî mektuplarından olup Sandübī, *Rasā'il* 313-315; *İrşād* XVI, 91-94'de tabıları vardır. Ayrıca, *Fihrist* 42 (*K. ilā İbrāhīm b. al-Mudabbir*)'de zikredilir.

168. R. ilā Abi Kūlayb al-Mağribī (Pellat nr. 138)

Kısmen bize kadar gelen eserlerindedir.

169. K. Salvat al-ḥarīf fi 'l-munāzara bayn al-rabī' va 'l-ḥarīf (Pellat s. 173).

Cāḥiz'a isnat edilen eserlerden olup V. asrın başlarında yaşayan bir müellif tarafından telif edilmiş olmalıdır. Tam olarak bize kadar gelmiştir. Ayrıca bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 132.

170. K. Siḥr al-bayān (Pellat s. 173).

Şa'ālibī (ölm. 428 h.)'nin *K. al-İcāz va 'l-bayān* veya *Sihr al-balāğa* adları ile tanınan eseridir. Bize kadar gelmiştir.

171. K. al-Şavālica (Pellat nr. 157).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

172. K. al-Ḳavl fi 'l-farḳ bayn al-Şidḳ va 'l-kaḳib (Pellat s. 122).

Pellat, *Ḥayawān* I, 4'deki kaydın, *K. al-Buḥalā*'daki *Saf kalp-liliğe ve yalana ait bâba* işaret ettiğini kaydederse de katî değildir.

173. K. Şinā'at al-kaḳām (Pellat nr. 86).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup kelâm sanatının ehemmiyetinden bahseder. Bundan başka *Tafzīl şinā'at al-kaḳām* adı ile de kaydedilir. Mas'ūdī, *Murūc* VIII, 431'de eserden bahsederken *K. al-Hāşimiyyāt* adı ile zikredilen eserin bu kitap olduğunu kaydeder. Bu kayıt doğru ise kitapta Râfizilik'ten de bahsedilmelidir. Emanet Hazinesi 1358/26 (116 b - 118 a)'da bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126).

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Abriss* II, 285; Sandūbī 45,76'da zikredilir.

174. R. fī Şinā'at al-ḳuvvād (Pellat nr. 145).

Cāhiz'in bize kadar gelen eserlerinden olup *K. al-Ḳuvvād*, *Zamm al-Ḳuvvād*, *Ṭabā'if al-ḳuvvād*, *R. ila 'l-Mu'taşim fi 'l-ḥazẓ 'alā ta'līm avlādihī zurub al-'ulūm va anvā' al-adab* isimleri ile de zikredilir.

Müellif, eserde önce halifeye çocuklarına muhtelif ilim ve sanatları öğretmesini tavsiye eder, sonra çeşitli mesleklerden onbir kişiye kendi mesleklerinin istihlaları ile bir harp vakasını anlattırır. Buna benzer iki parça Damad İbrahim 949 (116 a - 117 a) ve (117 b - 118 b)'de bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 129). Bu iki parçadan sonuncusu Nuruosmaniye 3688 (243 a - 245 a)'da aynen geçer. Suyūṭī, *Raşf al-zulāl* adlı eserinde aynı nevi işlemiştir. Cāhiz'in bu kitabı 'Abdussalām M. Hārūn tarafından 1964'de Kahire'de neşredilmiştir (bk. *Rasā'il al-Cāhiz* I, 379 - 393).

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Abriss* II, 291'de zikredilir.

175. K. al-Şuraḫā va 'l-hucanā (Pellat nr. 160)

Ayrıca, *al-Burşān va 'l-'urcān* 55 a, 69 a'da zikredilir.

176. K. al-Şara'if va 'l-muruvva (Pellat nr. 174).

Müstakil bir eser olduğu şüphelidir.

177. K. al-Şarib va 'l-Maşrüb (Pellat nr. 152).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Emanet Hazinesi 1358/26 (119 b-123 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Ayrıca, *Fihrist* 41; *Abriss* II, 285'de zikredilir.

178. K. al-Şihāb va 'l-şayb va 'l-şabāb (Pellat s. 174).

Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup tam olarak bize kadar gelmiştir.

179. K. al-Şi'r va 'l-şu'arā (Pellat s. 174).

Pellat, bu eserin İbn K̄utayba'nın *K. al-Şi'r va 'l-şu'arā* adlı eseri ile bir karıştırma sonucu Cāhiz'a isnat edildiğini söyler. Halbuki *Hiżāna* sahibinden başka eski müelliflerden bazıları bu eserin Cāhiz'a ait olduğunu kaydederler [bk. Nuruosmaniye nr. 3993 (38 a)'da İbn Abī İşba'ın *K. al-Taḥrīr*'inden naklen].

180. R. fī man yusammā min al-Şu'arā 'Amr (Pellat nr. 19).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.

181. K. al-Şu'ūbiyya (Pellat nr. 156).

Ayrıca, *Buḥalā* 237'de zikredilir.

182. K. al-Tabaşşur bi 'l-ticāra (Pellat s. 177).

Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup kısmen bize kadar gelmiştir. Sūḳ 'Aṭṭārīn Kütüphanesinde bir nüshası daha vardır (bk. *RAAD* XII, 321-351). Ayrıca, *Le Milieu* 235-237'de eserden bahsedilir.

183. K. Ta'bir al-ru'yā (Pellat s. 175).

Cāhiz'a ait olduğu şüpheli olup *Kaşf al-zunūn* 417'de zikredilir.

184. K. al-Tāc (Pellat s. 176).

Cāhiz'a isnat edilen eserlerden olup bize kadar gelmiştir. *K. Aḥlāḳ al-mulūk* adındaki eserle alâkalı değildir. Ayrıca, *al-Tarātib al-idāriyya* I, 26; *Şarkiyat Mecmuası*, VI, 131-132'de zikredilir.

185. K. al-Tafakkur va 'l-i'tibār (Pellat nr. 161).

Cāhiz'a isnat edilen *K. al-Dalā'il va 'l-i'tibār* bu eserle karıştırılmış olmalıdır. Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

186. K. Tafzīl al-baṭn 'ala 'l-zahr (Pellat nr. 131).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Emanet Hazinesi 1358/19 (100 b - 103 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127).

187. R. fī Tafzīl al-nuṭṭ 'ala 'l-şamt (Pellat 130).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Emanet Hazinesi 1358/24 (113 b - 118 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127). Ayrıca, *Abriss* II, 296'da zikredilir.

188. K. Taḥşin al-amvāl (Pellat nr. 162).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

189. K. Tahzīb al-aḥlāk (Pellat s. 150).

Caḥiz'a isnat edilen eserlerden olup zamanımıza kadar gelmiştir. Kitap, Kürd Ali tarafından tek bir nüshaya dayanılarak Caḥiz'a nisbetle neşredilmiş, fakat sonradan yine aynı şahıs tarafından RAAD IV, 243 - 258, 291 - 306, 348 - 365, 399 - 408'de yazılan makalelerle 'Adiyy b. Zayd'e ait olduğu tashih edilmiştir. Bundan başka milâdî 1872, 1907 senelerinde Kahire'de aynı isim altında 'Adiyy b. Zayd'e nisbetle, hicrî 1323 / 1907 yılında yine Kahire'de önce K. *al-aḥlāk*, sonra *Falsafat al-aḥlāk* isimleri altında dört defa basılmıştır (bk. RAAD zikredilen yerler).

Ayrıca, *Abriss* II, 295'de zikredilir.

190. K. al-Tamşil (Pellat nr. 163).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

191. K. Tanbīh al-mulūk va 'l-makāyid (Pellat s. 165).

Caḥiz'a isnat edilen eserlerden olup zamanımıza kadar gelmiştir. Köprülü Kütüphanesi nr. 1065'de bir nüshası vardır.

192. K. al-Tarbī' va 'l-tadvīr (Pellat nr. 167).

Bize kadar tam olarak gelen eserlerinden olup R. *al-Ṭūl va 'l-'arz* ve R. *al-Tavassu' va 'l-tadvīr* isimleri altında da zikredilir (bk. Pellat 1955 tabının mukaddimesi). K. *al-Vāsāṭa* müellifi al-Ḳāzī Abu'l-Ḥasan 'Alī b. 'Abdul'azīz al-Curcānī tarafından şerhedilmiştir (bk. *Simār al-ḳulūb* 223). Şafīḳ Cabrī tarafından RAAD XXXI, 119 - 121'de Pellat neşri hakkında bir tenkit yayınlanmıştır.

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Maşālib al-vazīrayn*, s. 297; Hıuşrî, *Cam' al-cavāhir* (1372 tabı) s. 260 (R, *al-Ṭūl va 'l-'arz*); *Abriss* II, 292' de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358/3 (10 a - 21 a)'da muntahab bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125). Maurice Adad tarafından, *Le Kitāb al-Tarbī' va 'l-Tadvīr d 'al-Ġāhiz* adı altında Fransızca'ya tercüme edilmiştir (bk. *Arabica* XIII, 268-294, XIV, 167-190, 298-319).

قال الجاحظ فى كتاب التدوير و الترتيب : 223 *Simār al-ḳulūb*
و قد سألت عن ذى القرنين و هو اسكندر . و من هو ؟ فقال القاضى أبو
الحسن على بن عبدالعزيز الجرجانى فى الجواب عن ذلك و شرحه . . .

193. R. fi 'l-Tarcī' va 'l-tafzīl (Pellat s. 176).

Fazl Hāşim 'alā 'Abd Şams'in diğeri adıdır.

194. K. Taşvīb 'Alī fī taḳkīm al-Ḥakamayn (Pellat nr. 16, s. 177).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup İbn Ḥassān adlı birinin 'Alī b. Abī Ṭālib'i tēnkīt için yazdığı bir kitaba reddiye olarak kaleme alınmıştır. Eserde Emevîler'e, bilhassa Muaviye'ye şiddetle çatılır. Pellat tarafından *al-Maşriḳ* 1958, 417-491'de neşredilmiştir. R. fī *İşbāt imāma 'Alī b. Abī Ṭālib* adı ile de kaydedilir. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

195. K. al-Tasviya bayn al-'Arab va 'l-'Acem (Pellat nr. 22).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

196. K. al-Tuffāḥ (Pellat nr. 167).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

197. R. fi Ṭabaḳāt al-muğannin (Pellat nr. 109).

Kısmen bize kadar gelmiş olup içinde islām musikisinin teşek külünden, büyük muğannî ve muğanniyelerden bahsedilir. Sahife 186 - 187'deki bir kayda göre Ḥalīl b. Aḥmad (ölm. 170 h.)'e kadar Araplar, İnan musikisini kullanıyorlardı. İlk defa Ḥalīl, arap şiirinin vezinlerini ve ahengini meydana çıkarmak için K. *al-'Arūz* adlı eserini yazmış, bu eserde nağmelerin izahlarını yapmıştır. Sahife 189'daki başka bir kayda göre; eserlerinin tahrifini önlemek için itimad ettiği bazı kimselerin yanına örnek nüshalar bırakırdı.

Emanet Hazinesi 1358/5 (24 b - 26 a)'da bir nüshası daha vardır. Ayrıca, *Fihrist* 43; *Abriss* II, 290; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 125' de zikredilir.

193. K. al-Ṭufayliyyīn (Pellat nr. 171).

Ayrıca, *Fihrist* 42; *Siyar a'lām al-nubalā* 141 a' da zikredilir.

199. K. Uḥdūṣat al-ʿālam (Pellat nr. 172).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

500. K. Ummahāt al-avlād (Pellat nr. 173).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

201. K. al-Uns va 'l-salva (Pellat nr. 174).

Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

202. K. al-ʿUrcān va 'l-burṣān va 'l-ḳurʿān va 'l-ḫulān (Pellat nr. 176).

Rabat (Evkaf) nr. 87 (108 yap., ist. hicri VI, asır)'de eksik bir nüshası bulunan eser ayrıca, *Fihrist* 41 (*K. al-ʿUrcān va 'l-burṣān*); *Ravzāt al-Cannāt* 481'de zikredilir. *K. al-Bayān*'dan önce telif edilmiştir (bk. yap. 53 b).

203. K. al-ʿUṣmāniyya (Pellat nr. 178).

Şiilere karşı ilk üç halifenin halifelığının meşruluğunu müdafaa maksadı ile kaleme alınan bu eser tam olarak bize kadar gelmiştir. Bu kitap Cāhiz'in siyasî-dinî eserleri arasında bize kadar gelenlerin en büyüğüdür. Kitapta müellifin kelâm meselelerinde nasıl bir metot takip ettiğini bize gösterir. Şurasını göz önüne almak gerekir ki, Cāhiz Emevileri sevmemekle beraber Osman ve seleflerinin koyu taraftarı idi. Onun, bu osmanîliği Ali'ye düşman olduğu manasına alınmamalıdır. *Taşvīb ʿAlī*'de de görüldüğü gibi Ali'ye karşı hürmeti büyüktür. Hattâ onu Osman'a üstün bile tutar. Müellif, Osmanîler hakkında yazdığı bu eserle yetinmemiş, bir ihtimale göre *Masāʾil al-ʿUṣmāniyya* adında başka bir kitap telif etmiştir (bk. ilgili madde). Kaynaklar, onun bir de *K. al-Radd ʿala 'l-ʿUṣmāniyya* adlı başka bir eserden bahsederlerse de bu pek şüphelidir (bk. ilgili madde).

Onun bu kitabı daha hayatında büyük tenkitlere uğramış Ali'yi Abū Bakr'a tercih eden Bağdad Mutezile mektebi mensup-

larından Abū Ca^c-far al-İskāfī (ölm. 240 h.) tarafından *Nağz al-‘Uşmāniyya* adındaki eserle reddedilmiştir (bk. ‘*Uşmāniyya* tabının sonu). Bundan başka daha sonraki müelliflerden İbn Ṭāvūs al-‘Alavī (ölm. 637 h.) tarafından *Binā’ al-mağālat al-‘Alaviyya fī nağz al-Risālat al-‘Uşmāniyya* (bk. Bağdad Evkaf Müzesi nr. 6777, *Fihristi* s. 125), Abū ‘Abdullāh Muḥammad b. Muḥammad b. Nu‘mān al-Mufīd (ölm. 413 h.) tarafından *K. al-Radd ‘ala ‘l-Cāhiż* adlı kitaplarla reddedilmiştir.

‘Abdussalām M. Hārūn tarafından 1955’de Kahire’de Köprülü nüshasına ve diğer muntahab nüshalara dayanılarak neşredilmiş, bu neşir üzerine Nāşiruddīn al-Asad tarafından *RİMA* II, 212-215’de bir tenkit yayınlanmıştır. Emanet Hazinesi 1358/12 (75 b-81 b)’de muntahab bir nüshası daha bulunmaktadır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126), 1955 Kahire neşrinin sonunda al-İskāfī’nin *Nağz al-‘Uşmāniyya*’sinden elimizde olan parçalar neşredilmiştir.

Ayrıca, *Fihrist* 41; *Le Milieu* 189-190; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 120’de zikredilir.

204. R. fī Vaşf al-‘avāmm (Pellat nr. 28).

Halkın psikolojik durumlarından bahseden bu kitap kısmen bize kadar gelmiştir. Müellifin başka bir eserinden bir parça olması muhtemeldir. Ayrıca, *Abriss* II, 29’da zikredilir.

205. K. Vucūb al-imāma (Pellat nr. 75).

Ayrıca, *Fihrist* 41’de zikredilir.

206. K. al-Vukalā va ‘l-muvakkilīn (Pellat nr. 185).

Kısmen bize kadar gelmiş olup vükelānın fenalıklarından bahseden bir esere reddiye olarak kaleme alınmıştır. Emanet Hazinesi 1358/16 (90 a -92 a)’da bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 126). Ayrıca, *Fihrist* 41; *Abriss* II, 296’da zikredilir.

207. K. al-Zar^c va ‘l-naḥl va ‘l-zaytūn va ‘l-a‘nāb (Pellat nr. 189).

Cāhiż’in nebatlara ve ağaçlara dair yazdığı çok ehemmiyetli bir eser olup zamanımıza kadar gelmemiştir. Müellif bu kitabını İbrāhīm

b. al-ʿAbbās al-Şulī (ölm. 243 h.)'ye takdim etmiş, 5000 dinar mü-kāfat almıştır (bk. *Fihrist* 39; *İrşād* VI, 77; *Lisān al-mīzān* IV, 357).

Ayrıca, *Fihrist* 39, 40-41; İbn Fażlullāh 123 b; *Siyar aʿlām al-nubalā* 140 b; *Lisān al-Mīzān* IV, 357'de zikredilir.

208. K. hikāyat ʿavāḥiṣ al-Şayḫ al-Zaydiyya (Pellat nr. 191).

K. Zikr mā bayn al-Zaydiyya va 'l-Rāfiẓa'dan başka bir eserdir. Kısmen bize kadar gelmiştir. Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir. Emanet Hazinesi 1358 (110 b-112 a)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 127).

209. K. *Zikr mā bayn al-Zaydiyya va 'l-Rāfiẓa* (Pellat nr. 192).

Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup Sandūbī tabında *R. fī bayān mazāhib al-Zaydiyya* adlı eserle karıştırılmıştır. Emanet Hazinesi 1358/28 (129 b-131 b)'de bir nüshası daha vardır (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 128). Ayrıca, *Fihrist* 41'de zikredilir.

210. R. fī *Zamm ahlāk al-kuttāb* (Pellat nr. 92).

Kâtiplerin fena huylarından bahseden bu eser kısmen bize kadar gelmiştir. Kitap 1344'de Finkel tarafından (bk. *Macmu'a*, s. 40-41), 1956'da Pellat tarafından (bk. *Hesperis* 1956, s. 29-50), 1964'de ʿAbdussalām M. Hārūn tarafından (bk. *Rasā'il al-Cāhiz*, Kahire, 1964, II, 187-209) yeniden neşredilmiştir. Ayrıca, *Abriss* II, 289; *Şarkiyat Mecmuası* VI, 130'da zikredilir.

210 a. *Zamm al-havā*.

Fihrist Hizānat al-Aşrafiyya 264 b'de zikredilir.

211. R. fī *Zamm al-livāt* (Pellat nr. 94).

K. al-Mu'allimīn'deki *فصل في ذم اللواط* m diğer adıdır. Emanet Hazinesi'ndeki nüsha için bk. *al-Mu'allimīn*.

212. R. fī *Zamm al-nabīz* (Pellat nr. 119).

Cāhiz bundan başka *Madh al-nabīz* adında bir eser daha telif etmiştir (bk. alākālī madde). Ayrıca, *Fihrist* 42'de zikredilir.

213. fī Zamm al-^ʿulūm va madḥuhā (Pellat s. 178).

Cāḥiẓ'a isnat edilen eserlerden olup zamanımıza kadar gelmiştir. Ayrıca, *Abriss* II, 292-293'de zikredilir.

214. R. fī Zamm al-varrākīn (Pellat nr. 184).

Zamm al-ouurrāk ve *Zamm al-virāka* isimleri ile de zikredilir. Ayrıca, *Fihrist* 43'de geçer.

215. R. fī Zamm al-zamān (Pellat nr. 190).

Cāḥiẓ'ın hususī mektuplarından olup zamanımıza kadar gelmiştir.

216. K. Zamm al-zinā (Pellat nr. 193).

Ayrıca, *Fihrist* 42; *Siyar a^ʿlām al-nubalā* 141 a'da zikredilir.

217. K. Zavi 'l-^ʿāhāt (Pellat nr. 12).

Ayrıca, *Fihrist* 43'de zikredilir.